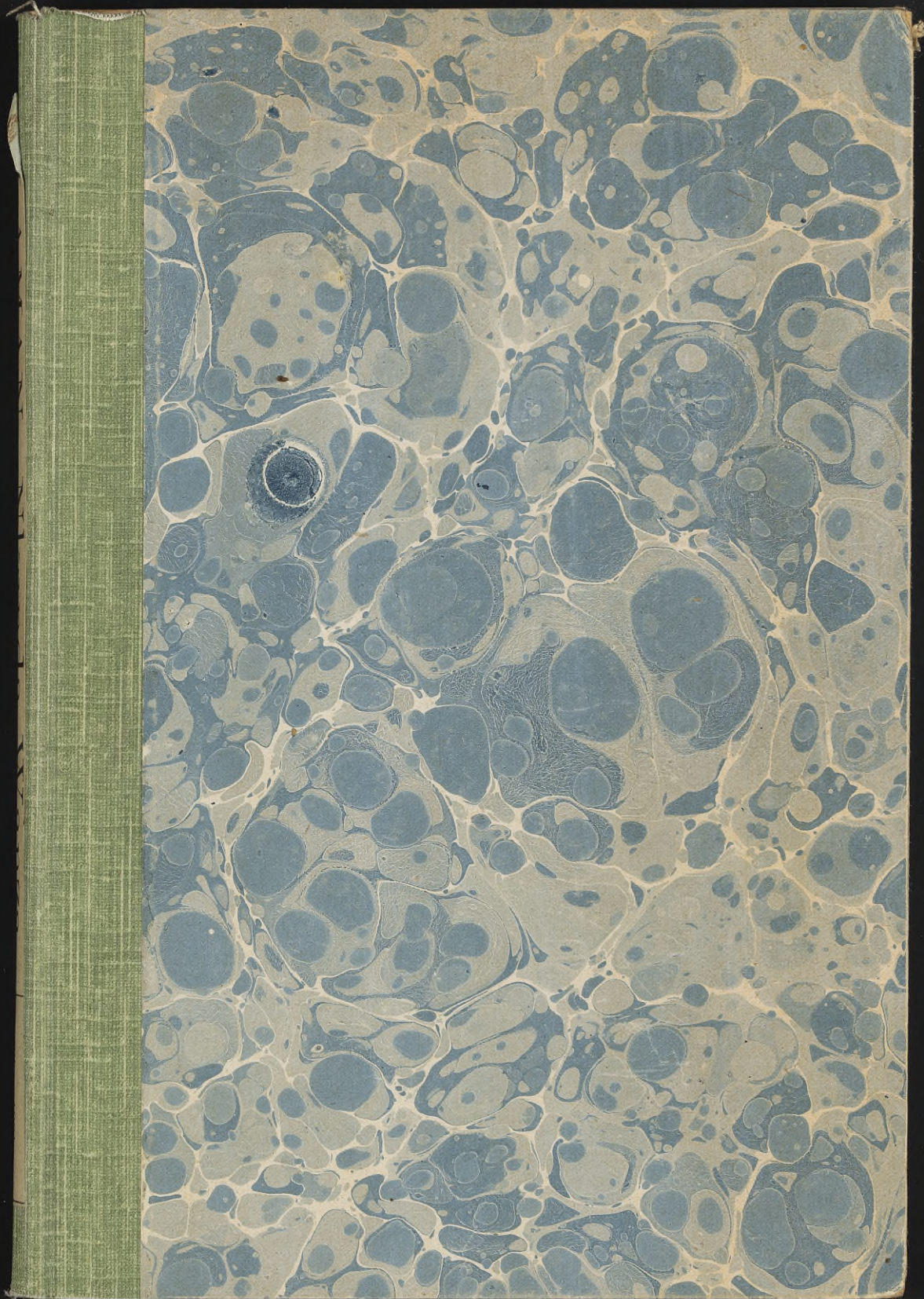

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Allmänna Sektionen

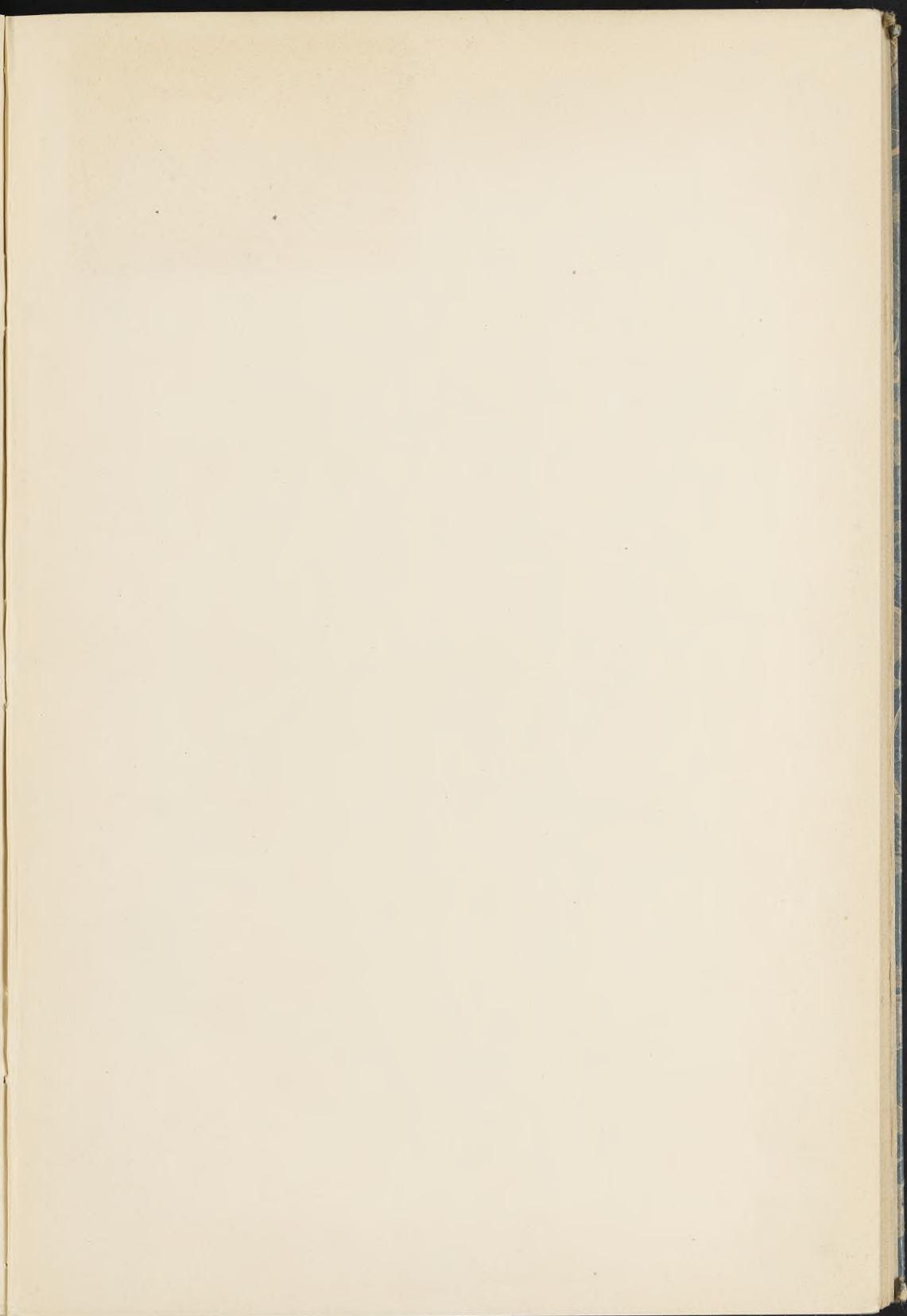
Geogr.
Allm.

Upsala Univ. Bibliotek

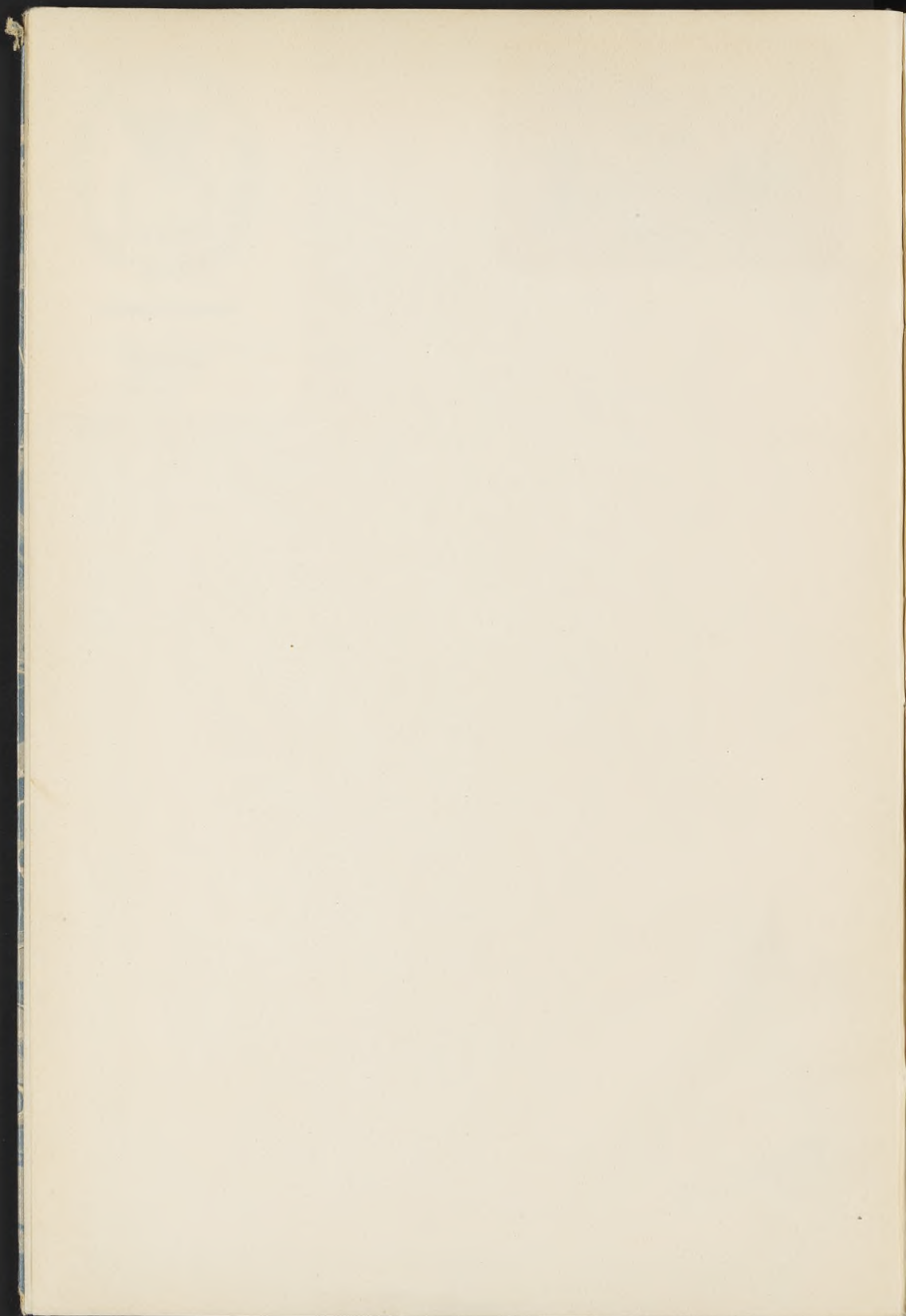
Sv. avd.

*Dept. 19/13
Aug 1913*

* Sv. 48/719

1650

Mfumu Leopold II.

NKANDA WANZA

UZAYULWANGA

NZA YE NTOTO YE ZINSI

WASONUKWA

KWA

K. E. LAMAN

SWEDISH MISSIONARY SOCIETY
ÉTAT INDÉP. DU CONGO.

STOCKHOLM
SVENSKA TRYCKERIBOLAGET EKMAN & CO
1901.

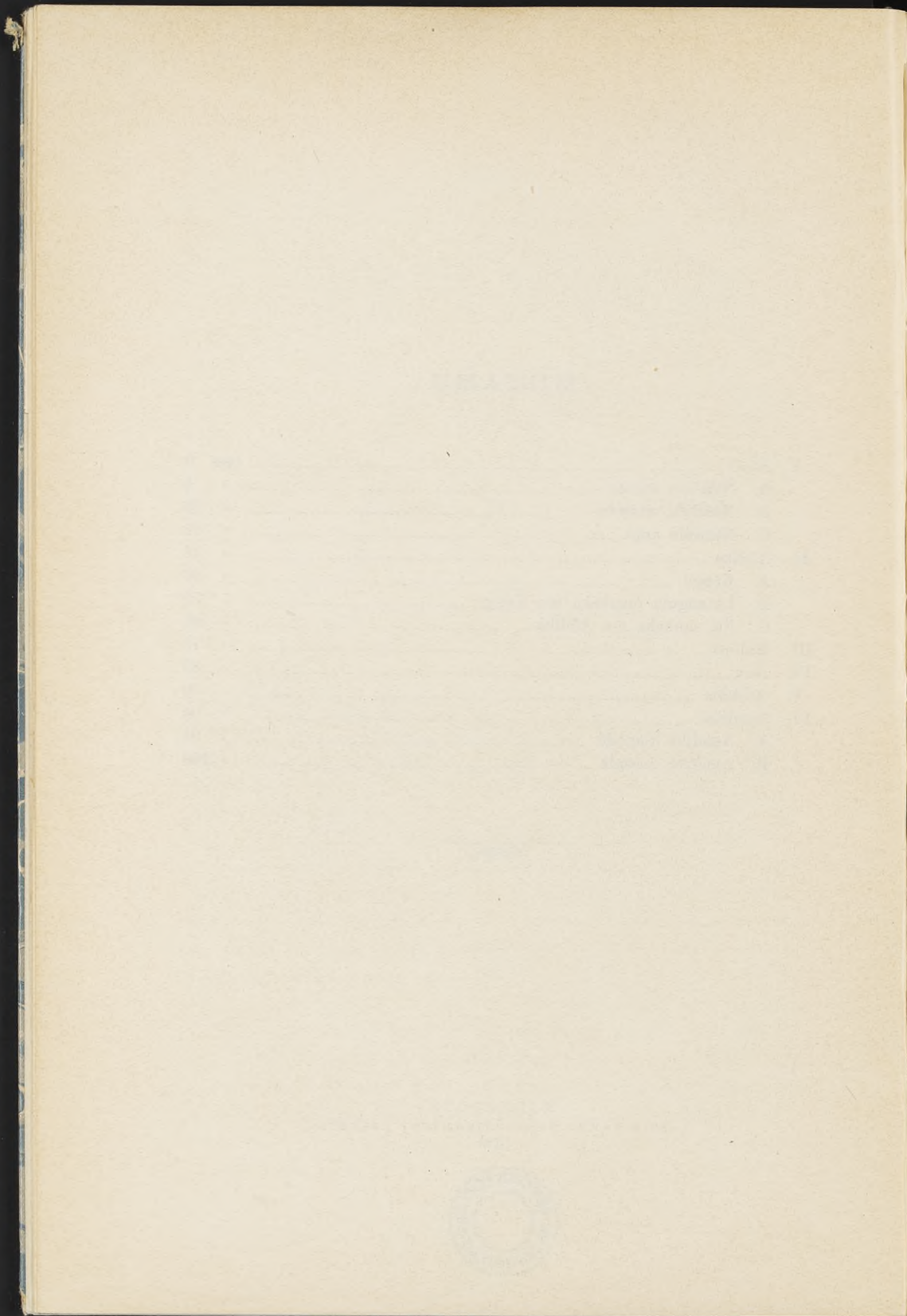
MINSAMU.

I. Ntoto	luse	5
A. Nkadulu antoto	»	5
B. Nkadulu amimbu	»	20
C. Nkadulu anza	»	21
II. Afelika	»	26
A. Kongo	»	26
B. Lutangulu luankaka mu Kongo	»	53
C. Nsi zankaka mu Afelika	»	69
III. Eulopa	»	75
IV. Asia	»	80
V. Austalia	»	90
VI. Amelika	»	94
A. Amelika dianode	»	94
B. Amelika diasude	»	100

I. Ntoto.

A. Nkadulu antoto.

1. *Lukongolo luantoto ye ntini yambata.* Vo beto tuna maka mongo waunene ye tala ku ntini zazonsono, tuna mona, vo zulu dieti monika nkievo nludi waunene wapupalala, ye ntoto weti monika nkievo wena wayalumuka bonso vantandu ameza. Tuna mona mpe, vo konso kwasukila ntoto ikwasukila zulu. Ibobo tumonanga mu meso meto, kansi kabwenani nadedeko, kadi ntoto wena wavindumuka. Nkiangunu beto katulendi mona vasukila ntoto. Zulu ditumonanga impeve ye mpeve kaka. Nlonga wowo utumonanga kwafinangana ntoto ye zulu ubikwanga *lukongolo luantoto*. Ntini yakintomba ku zulu yibikwanga *ntini yambata*.

2. *Zintini.* Mu mwini beto tumonanga, bonso budiatanga ntangu. Tulendabo mona mpe, vo tuzolele tala kini kianti, kadi bonso budiatanga ntangu, ibobo buvilukilanga kini kianti. Ntangu yiselukilanga mu ntini yimosi lumbu kalumbu, nate ye yina luaka va mbata, mboki yina venga ye dimina mu ntini yimosi, intini yitalane vayiselukilanga. Ntini yiselukilanga ntangu yibikwanga ntini *yaesti* (E.) ye ntini yidiminanga ntangu yibikwanga ntini *yawesti* (W.) Ntini zole zankaka zena zibikwanga ntini *yanode* (N.) ye ntini *yasude* (S.)

Vo tuna telama bonso ebu: koko kwalubakala kuna kala ku ntini yiselukilanga ntangu ye kwalumoso ku ntini yidiminanga ntangu, buna ntini yasude yena kumanima meto ye ntini yanode ku luse lueto. Ntini zozo zina toma longukwa, kidi tuazaya kionso kionso vuma. Ntini zankaka zena vakati ye ntini zozo, zau zibikwanga *ndambu anode yaesti* ye *ndambu asude yaesti*

ye *ndambu anode yawesti* ye *ndambu asude yawesti*. Vo tuna tanga va nkanda ansi, esti diena ku lubakala ye westi diena ku lumoso ye node diena ku ntandu ye sude diena ku banda. Vo katulendi mona ntanguko, tulenda zaya zintini, vo tuneti lekwa kisonganga ntini, nkumbu alekwa *ntangu axintini* vo *kompassi*. Mu Kongo diabanda ntangu yena kintomba ku zulu kia 8 mu Okotoba ye kia 6 mu Malasa. Vo tuzaidi zimbwete, bonso buzidiatanga mu zulu, tuzaidi zintini mpe.

3. *Lukadulu luantoto*. Ntoto ubanzwanga kwa bantu babingi, vo wena wayalumuka bonso vantandu ameza, kadi findambu-ndambu fimonekene kwa yeto, ye fiau fimonekene nkievo fiyalumuka. Nga vo tulenda mona ntoto wamvimba, nga tumweni, vo wena wavindumuka, kadi ufwanane ye lala. Bwe tuzaidi, vo ntoto wena wavindumuka?

1) Tala kinonia kieti zanzala va lala. Vo kiau kizolele zanzala va lala ye va lala kaka, kakilendi katukako ye kakilendi luaka vasukila lalako. Kiau kina vutuka vakitekele kala. Ibobo bwenina ntoto mpe. Vo yeto tuzolele kwenda mu ntini yimosi lumbu kalumbu, tuna luaka vatuakekele kala ye katuna luaka vasukila ntoto. 2) Vo tuna telama va nseko ambu ye tala dikumbi, bonso budieti kwizila, situa teka mona vambata aminti miena va dikumbi, mboki minti ye dikumbi diamvimba dina badika monika. Tumonanga bobo, dikumbi budiena nseke, kadi mu diambu diavindumuka kwantoto diau diamvimba kadilendi monika kiamakuluko. 3) Ntoto buwena va kati ye ntangu ye ngonda, buna ngonda yina lomba, kadi ntangu kayilendi tentina va ngondako, ye tumweni kini kiantoto va ngonda. Bonso bwena kini kialekwa, ibobo bwena lekwa kwandi. Kini kiantoto va ngonda kiena kiavindumuka, nkiangu nu ntoto wena wavindumuka mpe.

4. *Nene kwantoto*. Ntoto wena waunene beni ye katulendi toma zaya nene kwandiko. Kansi luse luantoto lutezwanga mu 500 zabiazi biakilometa bialuse. Mongo waunene, nkumbu amongo Ngaulisankali, wena 9000 mameta mu ntela. Vo mongo wowo una fwanukuswa ye ntoto wamvimba, buna ufwanane ye fibuku-buku fianienge fituna tula va kifwani kiantoto. Kifwani kiantoto kiviokele beni.

5. *Tezo biameta.* Tezo biameta bialambuka bisadulwanga mu nsi yayi biasokwa mu diambu dianene kwantoto. Kadi nlonga walongituda uzunganga ntoto wamvimba wakabwa mu 40 mabhazi biatezo, nkumbu atezo mosi *meta* kwandi. Nkianguu nlonga wowo walongituda wena 40 mabhazi biameta vo 40000 makilometa, kadi km. 1 = m. 1000. Meta 1 kifwanane ye ndambu ankwanga ye findambu-ndambu fiviokele. — Luse luantoto lutezulwanga mu *meta bialuse*. Kilometa 1 kialuse = 1000000 kiameta bialuse. Meta 1 kialuse iluse luen meta 1 mu la ye meta 1 mu sadila.

6. *Lukabulu luantoto.* Vo tuna tala kifwani kiantoto, tuna mona, vo kiena kifietama ye kiayalumuka fiuma ku node ye ku sude. Vuma biobio bibikwanga Pola, Pola kianode ye Pola kiasude. Pola kianode kitalane ye mbwetete yapola ntangu zazonsono, nkianguu ntoto kautelamene kintomba ku zuluko, kansi usendalele fiuma.

Mu monakanda diabipola mubanzwanga vo nlonga wasonukwa ukabanga ntoto mu ndambu zole zazinene. Nlonga wowo ubikwanga *nlonga wakati* vo *ekwato*. Ndambu zozo zazole zibikwanga *ndambu antoto yanode* ye *ndambu antoto yasude*. — Kansi mu diambu diatoma zaya konso kwena zinsi ye miongo ye minlangu ye vuma biankaka, minlonga miankaka mibanzwanga, vo miasonukwa va ntoto. Nkianguu miao miasonukwa va kifwani kiantoto, bonso bumibanzulwanga. Tala nkanda ansi 1. Nlonga miasonukwa mikwendanga ku Pola kianode nate ye kuna Pola kiasude mibikwanga *minlonga mialambuka* vo *mialongituda*. Miao miena 360. Minlonga mizunganga ntoto mibikwanga *minlonga mianzunga* vo *mialatituda*. Miao miena 180. Minlonga mialambuka mibadukulwanga tanga mu nlonga uviokanga vata diangelozo, nkumbu avata Greenwich vo ku Paris. Miao mitangwanga mu ntini yaesti nate ye nlonga wa 180 ye mu ntini yawesti nate ye nlonga wa 180 — Minlonga mianzunga mibadukulwanga tanga mu nlonga wakati vo ekwato, inlonga 0, nate ye kuna Pola kianode, inlonga wa 90, mboki nate ye kuna Pola kiasude, inlonga wa 90. Mu minlonga mianzunga mwena minlonga miya miena nzaku zazinsi zazone (tala § 10). Miao mibikwanga *nlonga wanode waPola*, *nlonga wanode wambangumukina ntangu*, *nlonga wasude wambangumukina ntangu*, *nlonga wasude waPola*. Nlongi una toma soga minlonga va nkanda ansi I.

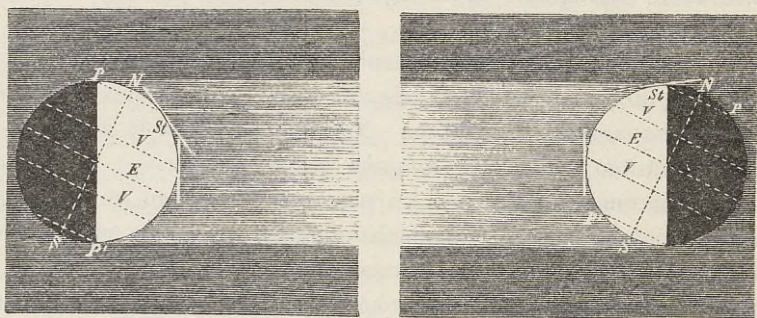
7. *Ndiatulu antoto.* Ntoto ubanzulwanga kwa bantu babingi,

vo utelamanga, kansi vo ntangu ye zimbwetete zidiatanga. Bobo tumonanga kwandi mu meso meto, kansi kabwenani nadedeko, kadi ntoto udiatanga ye ntangu yitelamanga.

Ntoto udiatanga ndiatulu zole lumbu kalumbu, wau uvindumukanga ku ntini yaesti. Ibila kitumwenanga, bonso budiatanga ntangu ye zimbwetete ku ntini yawesti. — Ntoto uzunganga ntangu mpe mu nzila yalukongolo lualambuka.

Ndiatulu zozo zitukisanga lutangulu lueto luazintangu, kadi ntoto uvindumukanga mvindumuka mosi mosi, ndo ndo = lokula 24. Ntoto uzunganga ntangu nzunga mosi mu lumbu 365 = myu 1.

Zizi 1. Sendalala kwantoto.

Ntoto buwena wavindumuka ye buudiatanga mu mpeve, ulenda banzwa, vo bantu ye bilekwa bina sotuka. Kabwako, kadi mu nkati antoto mwena ngolo zazingi zisimbanga ye tuntanga biabionsono. Bonso bwenina ntinu mu mpeve yangolo, ibobo bwenina ntinu zantoto mu vindumuka mpe.

8. *Mwini ye fuku.* Ntoto buvindumukanga, buna utukisanga mwini ye fuku. Ntoto wau kibeni ilekwa kiandombe kilembolo tentinia, kansi utambulanga kia kwa ntangu. Buuvindumukanga, buna ndambu antoto yitentuswanga ye ndambu yankaka yandombe. Ndambu yitentuswanga yena kia, *imwini*, ye ndambu yankaka yandombe, *ifuku*. Tala zizi 1. Lokula 12 bubimeni vioka, buna ndambu antoto yikedi mwini yimeni kituka tombe, ifuku, nkiangunu mu nsi yayi mwini lokula 12 ye fuku lokula 12.

Vuma biena kungsi alongituda kimosi biena mwini mu ntangu

yimosi, kansi vuma bitatukidi ku esti biteka tentuswanga kwa ntangu.

9. *Zinsungi*. Ndiatulu zantoto zitukisanga fuku ye mwini, kansi sendalala kwantoto kutukisanga zinsungi (zizi 1) ye kukufikanga ye kuyikanga mwini, ibilumbu. Mwamu nsi lumbu biabio biadetila, kadi fidiswaswana fiafike fiena. Kansi mu nsi zankaka mwena diswaswana beni. Mu nsi zaPola mwena mwini ye mwini mu ngonda 6, kansi mu sivu fuku ye fuku kaka ngonda 6 mpe.

Ntoto buusendalalanga, buna mbatu ndambu anode yantoto yitalane ye ntangu, ye buna ndambu yoyo yilutidi tentuswa, ye nsungi insungi amwini. Tala zizi 1. kulumoso. N. iPola kianode kiena mwini beni, kansi ndambu ya kansi anlonga wakati, i E va zizi, yena mwini wauzio, insungi asivu, kadi ntangu kayilendi yamuna ndambu yoyo beniko, buyitatukidi. S. iPola kiasude, ye kiau kakitentuswanga nkutuko, kadi nsungi asivu yena tombe ngonda 6. P. inlonga wanode waPola, ye P' inlonga wasude waPola.

Kansi ndambu amvu buyimeni vioka, ye ntoto usendalele bonso ku lubakala va zizi, buna ndambu asude yantoto yitalane ye yifinangene ntangu ye yeti tentuswa beni, insungi amwini ku Pola kiasude ye yena mwini ngonda sambanu. Nkianguu vo sivu kiena mu nsi eto Suede, buna nsungi amvula vava, kansi vo nsungi amvula ku Suede, buna sivu vava.

Lumbu biole ye mafuku mole kaka mena detila mu mwini ye tombe, ilumbu kia 21 mu Malasa ye kia 23 mu Sepetemba. Mwini wena lokula 12 ye fuku mpe 12. — Va ndambu anode yantoto lumbu kia 21 mu Yuni kilutidi mu mwini, ye kia 21 mu Desemba kiena mwini wauke, ilumbu kiankufi. Vava mpila ankaka. Kia 21 mu Desemba kiakila ye kia 21 mu Yuni kiakikufi.

Vava vena nsungi zitanu zibikwanga, *kianxa, ndolo, sivu, mbangala, ntombo*.

10. *Bizone*. Va ntoto vankaka vena mwini wangolo, vankaka kawangolo beniko, nkianguu ntoto wakabwa mu ndambu zitanu zibikwanga *bixone*.

Zone kiambangaxi. Kiau kiena mu kati va ekwato, insi yayi ye nsi zankaka zifinangene.

Nzaku azone kiaki ku ntandu *inlonga wanode wamba-*

ngumukina ntangu, ye nzaku ku banda *inlonga wasude wambangumukina ntangu*. Nlonga miomio mibikulwanga bobo, kadi ntangu buyina luaka va nlonga miomio, buna ntumbu bangumuka. Bantu bena mu nsi zozo balenda mona ntangu ku kintomba ku zulu. Bena mu nsi zankaka kuna ntandu bamonanga ntangu ku ndambu asude antini ambata, kakukintomba ku zuluko, ye bantu bena kuna banda dianlonga wasude wambangumukina ntangu bamonanga ntangu ku ndambu anode antini ambata. Ntangu yiluakanga ku nlonga miomio nduaka mosi mosi mvu kamvu. Kansi mu nsi yayi ntangu yena kintomba ku zulu lumbu biole, ilumbu kia 6 mu Malasa, buyeti kwenda ku node, mboki buyeti vutuka ku sude, ilumbu kia 8 mu Okotoba.

Zone kianode kiakididi. Kiau kiena va kati ye nlonga wanode wambangumukina ntangu ye *nlonga wanode waPola*. Mu ndambu yayi kamulendi monika ntangu kintomba ku zuluko, nkiangunu kamwenani mwini wangolo beniko.

Zone kianode kiakioxi. Kiau kiena ku ntandu anlonga wanode waPola. Nlonga waPola inzaku andambu antoto yilembolo dimina ntangu lumbu kimosi vo lumbu biabingi mu nsungi amwini ye indambu yilembolo seluka ntangu mu lumbu kimosi vo lumbu biabingi mu sivu.

Zone kiasude kiakididi. Kiau kiena va kati ye nlonga wasude wambangumukina ntangu ye nlonga wasude waPola.

Zone kiasude kiakioxi. Kiau kiena ku sude dianlonga wasude waPola. Zone kiaki kifwanane ye zone kianode kiakiozi.

Mu zone kiambangazi mwena mwini wangolo, kadi ntangu yiviokanga ku mbata azulu. Ntangu yiselukanga va 6 mu nsuka ye yidimininanga va 6 mu nkokila. — Mu zone kiakididi mwena mwini wabiza wakintanina, mwena kiozi mpe, kansi kakiangoloko. Muna mwena diswaswana diadinene ye lumbu ye fuku. Mu nsungi amwini ntangu yilenda seluka va 3, insusu yantete, ye dimina va 10 mu fuku. Kansi mu sivu ntangu yilenda seluka va 8 ye dimina va 3. — Mu zone kiakiozi mwena kiozi beni ye fuku diadinene diena mu sivu disikilanga mu ngonda 6. Mwini waula beni mpe wena mu nsungi amwini, kadi wena mu ngonda 6.

Tala zizi 1. Nlonga wasonukwa E iekwato, ye V kiena ku ntandu inlonga wanode wambangumukina ntangu ye V kiena

ku banda inlonga wasude wambangumukina ntangu. P. inlonga wanode waPola, ye P' inlonga wasude waPola. N iPola kianode ye S iPola kiasude. Ntentina zozo zena mu kati azizi intentinia yantangu. Nlonga miomio inzaku zabizone, nkiangunu songa bizone.

11. *Lutangulu luazintangu*. Mu § 7 tutanganga, vo ntoto uvindumukanga mvindumuka 1 mu lokula 24 ye uzunganga ntangu nzunga mosi mu lumbu 365 *imvu* 1. Mu § 29 tutanganga, vo ngonda yina bika lumbu 29 ye ndambu alumbu bubiamana vioka, nkiangunu tubikanga lumbu biobio *ngonda* mosi. Mboki tutanganga tumingu mu diambu diamwina aNzambi: Una sala lumbu bisambanu ye vundila kiansambodia, ikialumingu. Lumbu biobio 7 bibikwanga *lumingu* lumosi.

Mvu 1 = ngonda 12 = tumingu 52 = lumbu 365.

Ngonda 1 = lumbu 30

Lumingu 1 = lumbu 7 vo ndo 7

Ndo 1 = lokula 24

Lokula = minuta 60 = fintangu-ntangu

Minuta 1 = sekunda 60, imbwetolo ameso.

Kansi mvu waia waia tutanganga mvu 1 lumbu 366, kadi ntoto uzunganga ntangu mu lumbu 365, lokula 5, minuta 48, sekunda 46. Nkiangunu mvu 4 bumimeni vioka, buna lokula biobio biyikidi lumbu 1. Kiokio kitulwanga mu ngonda Febulali, buyina kala lumbu 29.

Ngonda 12 kazifwanane mu mvu mosiko, nkiangunu zau zidedukuswanga zakala zankaka lumbu 30, zankaka 31, yimosi 28 ye mvu waia waia 29. Nkumbu zau zazi: Yanuali, Febulali, Malasa, Apila, Maya, Yuni, Yuli, Angusti, Sepetemba, Okotoba, Novemba, Desemba.

Vo tuna bambuka moyo mu buku kiaki, tuna toma zaya ngonda ye biandi lumbu.

Makumatatu mena ye Novemba

Apila ye Yuni ye Sepetemba,

Febulali makumole ye nani biabio,

Makumatatu ye mosi zankaka zazo.

Nkumbu zabilumbu zazi: Lumingu, kiamonde, kiazole, kiantatu, kiaia, kiantanu, kiasabala.

12. *Mpeve*. Ntoto wamvimba uzungwanga kwa *mpeve*,

kadi konso konso kutuzolele kwenda kwena mpeve. Mpeve ilekwa kilembolo monika, kansi vo kayako, nga situa fwa, kadi yena lekwa bitunwanga, butuvumunanga.

Mpeve yena lukufi ye ntoto yena yambangazi ye yabiza, kansi yena muna kayengele yena kiozi beni ye fiuma.

Mwankaka mwena mpeve yena yakididi vo mpeve yakiozi. Mpeve yansi »klimata» (climat) yena mbatu yabiza ye yakididi, mbatu yambi beni ye yambangazi vo kiozi. Vo tuzolele, tulenda teza mpeve, bonso buyenina, vo kiozi vo mbarangazi. Tezo kitezulwanga mpeve kibikwanga *telemometa*, itezo kitezulwanga yela kwamuntu mpe. Tezo kisadulwanga vava ye mu nsi eto kiasonukwa tenda 100 bisonganga tezo. Tezo kianitu amuntu kiena va 37 ye vo nlangu weti bila buna va 100. Vo nlangu weka mu baduswa kwa kiozi buna va 0. Tezo kiokio kia 0 kakilendi kala mu nsi yayiko.

Nsi zena lukufi ye mimbu zikondolo mpeve yambangazi mu nsungi amwini, kansi mu nsungi akiozi zena mpe mpeve zabiza ye nayuku-yuku, kadi nlangu kaulendi yamunwa nswaluko, ye kaulendi mpe kituka nazizia nswaluko. Kansi nsi zitatukidi beni mu mbu zena mpeve yambangazi mu nsungi amwini ye mpeve yakiozi mu sivu, kadi ntoto uyamunwanga nswalu ye ukitukanga kiozi nswalu mpe. Va mbata amiongo miaminene vena mpeve yakiozi ntangu zazonsono.

13. *Zimvula* zinokanga mu diambu dianlangu wena mu mpeve, kadi ntoto ye mpeve bubiyamunwanga kwa ntangu, buna bifwitisanga mwisi wawingi wanlangu, ye wau buubamangana beni ye kala kiozi, buna usanga matela masotukanga va nsi, imvula kwandi. Mu nsi zakiozi mubaduswanga mwisi wowo wanlangu, ye *mvula zampembe* zinokanga. Zau zifwanane ye mfumfuta zampembe ye zifukanga ntoto bonso nienge mu nseko aNzadi. Vo matela mabaduswanga, mafwanane ye bitatika, kansi mena mampembe beni. Mau mabikwanga *mabobuta mabaduswa*.

Nsi zena lukufi ye mbu zinokanga mvula beni, kadi mimbu mifwitisanga mwisi wawingi. Mu nsi zamini mupasumukanga mvula, kadi mwisi wanlangu ukitukanga nlangu wakiozi nswalu beni. Nlangu buwena kiozi, buna wena zitu kiakingi ye ukwiza pasumukingi.

14. *Zitu kiampeve ye zimpeve.* Mpeve yena nayaki-yaki beni, kansi yena zitu kiakingi mpe, kadi zitu kiampeve va muntu wamvimba kifwanane ye bizitu 45 binatanganga bangamba. Zitu kiampeve kitezulwanga mpe mu tezo kibikwanga *balometa*, ye kiau kilenda kutusonga, vo mwini vo mvula yina tekila. Vo kiozi kiena, buna mpeve yena zitu, kansi vo mwini buna nayakeyake. Vantandu amiongo miaminene ye va nsi ambu miaminene vena mpeve yikondolo zitu, kadi mpeve yafiuma yena.

Mu diambu diazitu kiampeve tumonanga, bonso buvevumukanga *ximpeve*. Kadi vo mpeve yena nayaki-yaki mwankaka, buna yibalukanga ku zulu, ye mpeve yena zitu yivingananga. Buyivingananga, buna mpeve yeti kwiza vevumuki ye yinikusanga minti ye bititi. Vo mpeve yivingananga nswalu beni, mpeve yena yangolo, ye yisanga *kimbongila*. Vo mvula zazingi zeti kwiza ye mpeve yangolo, tubikangayo *tembo*.

15. *Luse luantoto* vo luna kabwa mu ndambu zia, ndambu zitatu zena nlangu ye ndambu yaia insi yayuma. Nsi yayuma yakabwa mu ndambu zitanu zibikwanga *ndambu xitanu xanxa vo kontinenta: Eulopa, Asia, Amelika, Afelika, Austalia*. Asia diviokele mu nene mboki Amelika, Afelika, Eulopa ye Austalia diadzio.

Mwankaka *mbu* miaminene miamana kota mu nsi ye miavanga mbu miankaka miamike ye *mimvaka* ye *midila*. Muna nkati azinsi mwena minlangu mibikwanga *maxanga* ye *bixinga* ye *mabu*.

Nsi zazingi zikondolo miongo miaminene, kansi zena *ndimba* ye *nzanxa* ye *makanga* mamingi ye zikulukidi. Nsi zozo zibikwanga *nsi xakuluka*. Nsi zankaka zena miongo ye miongo, kansi ndimba ye nzanxa mpe ye zau insi *xanangama*. Vo miongo ye miongo miena, zau zibikwanga *nsi xamiongo*. Tala zizi 2.

16. *Miongo ye mindimba*. Muna ngudi antoto mwena tia beni. Tuzaidibo, kadi mwankaka mwena nlangu atia ubikwanga *nkelo miatia*, kadi nlangu watia uvaikanga mu ngudi antoto. Ye miongo miena, mivaikanga lekwa biatia.

Miongo miena miampila mu mpila. Miankaka miatuka mu diambu diandikunu antoto ye lekwa biavaikuswa mu miongo. Miankaka miatuka mu diambu *diamila mianlangu* ye *mila mianlangu wabaduswa*. Miau mianata ntoto, kansi miongo ye

matadi bisidi. Miongo miankaka miena nenganana kwakwingi, ye mbatu mosi wena vankaka ye mosi vankaka. Nsi zanangama zena miongo miamingi, kansi kamiaminene beniko bonso nsi zamiongo. Miongo miomio milandakananga mu minlonga. Mindimba ye minlangu miena va kati. Vo mindimba miena mifietama beni mibikwanga *lumfimpa*, Miongo miena ntela beni mibikwanga *miongo miamvula zampembe*. Va mbata kavenani minti ye bititiko, kansi vafukwa kwa mvula zampembe kaka zilembolo mana. — Bimongo-mongo bibikwanga *bikumati* ye *bintuntubulu*.

17. *Mila mianlangu wabaduswa*. Vo mungo wamvula zampembe wena waunene, buna ndambu ya va mbata, yiviokele nzaku amvula zampembe, yafukama kwa mvula zozo mvu kamvu. Kansi mvula buzeka kunku beni zikulukumanga mu ndimba ye zamana baduswa beni ye zifwanane ye nlangu wabaduswa kwa kiozi. Mila miomio imila mianlangu wabaduswa. Mila miomio mivanganga mindimba, kadi mikokanga ye minatanga matadi ye ntoto ku nsi zakuluka. Bumina luaka nsi zamini, nlangu weti mana nionga ye ukwizanga bonso nlangu mu nsi yayi. Tala zizi 2 va 20, 21, 22.

18. *Miongo mivaikanga tia*. Mwankaka mwena miongo mivaikanga tia, kadi va mbata vena mwasi waunene beni wawolumuka muna nkati antoto. Muna mwena lekwa biatia ye nlangu watia. Mungo buwena lukufi ye vaikisabio, buna ntoto unikuswanga beni, ye mvula zangolo zeti pasumuka, ye mpezomo ye mbandanu zibamanga, ye muna nkati mutukanga matadi matia ye biankaka biatia binengumukanga nswalu mu ndimba. Mfumfuta zatia zinokanga mpe ye zifukanga nsi zifinangene. Bantu ye mavata bilenda bungwa.

Miongo miankaka miateka vaikisa tia miameni zima, kansi miankaka miakidi vaikisanga. 700 zamiongo mizayakene miavai-kisanga tia, 300 zakidi vaikisa tia. Va nseko ambu waPasifika vena miamingi.

19. *Zanga ye mila*. Mbu mintanu miaminene miena, kansi nlangu miankaka miamingi miena mpe. Miankaka micilumukanga, kansi miankaka miena nadingi-dingi. Miaminene mibikwanga mbu ye miamike *ibixinga* ye *maxanga*. Micilumukanga *imila* ye *xinxadi*.

Mbu miankaka ye zanga biankaka biena bilembolo vaikisa nlangu au. Nlangu wowo wena wandudi beni bonso nlangu wambu miaminene.

Mila miankaka mitukanga mu diambu diamvula buzeti noka, kansi miankaka miaminene mitukanga ku miongo kunienguswanga mvula zampembe. Nlangu ucilumukanga mu diambu dianengana kwansi, kadi nto yamwila yena ku mbata, ye vaubwilanga vena ku ndimba. Vo tubikanga *simu dialubakala vo simu dialumoso*, situa bambuka moyo, vo tuna telama ku nto ye tadisa kubwilanga nlangu. Ku lubakala kwena simu dialubakala ye ku lumoso kwena simu dialumoso. Vo nsi yena nenganana kwakwingi, buna nlangu ucilumukanga beni ye ukumbanga ye usanga zintadi ye miezi. Mila miankaka mitukanga nseke beni ye miviokanga nsi zazingi ye mavata ye bizinga mboki mibwabananga ye mbu waunene.

Mila minenuyuswanga kwa mila miankaka mikotanga mu simu dialubakala ye mu simu dialumoso.

Nlongi una songa zizi 2 ye toma bangulakio, kidi vuma biabionsono biazayakana.

20. *Minti ye bititi*. Mwankaka kamulendi noka mvulako, nkiangunu mwena bititi biafiuma vo nienge ye nienge kaka. Nsi zozo zibikwanga *nsi xankatu ye nsi xankatu xanienge*. Mwena kiozi kiakingi kamulendi mpe mena bititi biabingiko. Kansi mwena mwini ye mvula zazingi mwena minti ye bititi beni. Biau biena kanivo mpila 200,000. Biankuna ye bisadulwanga kwa bantu biakabwa mu kunku bitanu.

1. *Biandia*. Biena *mbongo xankunxu* bonso masangu, wandu, zangi, masangu mantidi, loso ye titi biambongo zamputu; — *mianxi miandia* bonso mbala, nguba, mayaka, — ye *bana banti* bonso malala, nti wakuyu, nti wamazi, ba, mankondo, mbozi, ye biankaka biabingi. Tala »Nkanda abilekwa bianza» ye kimfumu kiaminti ye bititi.

2. *Biandwa*, bonso nti wavinia ye nti wakafe ye te ye nti wakakao.

3. *Biansunga*, bonso ndungu, kanela, dingwanzia, nti ansiki, malulukulu, nti wakwinini, fumu.

4. *Biambwanga*, bonso mfubu, mpusu, mafuku.

Zizi 2 Luse luantoto.

1. Sanga kiena nzo akia. — 2, 3. Sanga biabike. — 4. Mwidila. — 5. Ndambu asanga. — 6. Nsongi amatadi. — 7. Nsongi ansi. — 8. Nsi yafietama. — 9. Mpaikulu amwila vo nwa amwila. — 10. Mwila. — 10 a. Simu dialumoso. — 10 b. Simu dialubakala. — 11. Mwana amwila. — 12. Mwila wauke. — 13. Fimwila-mwila. — 14. Zinga. — 15. Zinga kiamongo. — 16. Nsi yakuluka. — 17. Nsi yanangama. — 18 ye 18 a. Bintuntubulu. — 19 ye 19 a. Miongo. — 20. Miongo miamvula zampembe. — 21. ye 22. Mwila wanlangu wabaduswa. — 23. Mongo uvaikanga tia, 23 a, mbata amongo, 23 b, mu mbeta amongo. 24 a. Mvaka wambu. — 24 b. Mvaka. — 25. Lukongolo luantoto ye makumbi makutusonga, vo ntoto wena wavindumuka. — 26 a. Dikumbi dientoto. — 26 b. Nzila. — 27. Mwasi wamongo wena nzila yadikumbi. — 28. Vata. — 29. Mbanza. — 30. Sabu.

5. *Biantungila* ye *biantinta*, bonso nsanda, nkamba, lubota, mumpese-mpese, mabu, banga-banga, mvubi. *Biantinta*, bonso nkula ye nsonia.

21. *Bibulu*. Monso mwena mfinda zazinene ye titi biabingi mwena bulu biabingi. Biau bilutidi mu nene ye mu kunku mu

nsi zamini, bonso nkosi, ngo, nzau, nguvu, mukoko, ngandu, nkombo zatiti. Zinuni zantoko zena bonso bankusu ye nkuka ye zankaka zazingi. Tumbembila ye binonia ye bindekwa-ndekwa biabingi biena. Mu nsi zakiozi mwena bulu biankaka. Bitondwanga kwa bantu biakabwa mu kunku biole.

1. *Biatoluka*. Biau bikebwanga kwa bantu ye biena biabiza beni. Biankaka biabi: mbwa, mameme, zinkombo, zingombe, kavalu, mpunda, zingulu, zinsusu, mabembe, mavwadungu, bankelele, ziniumbula, lumbembila luamfisu. Nkoko yakisi Pola ibulu kiatoluka kikokanga bantu bonso mpunda ye kavalu. Kiena mu nsi zifinangene Pola. Tala »Nkanda abilekwa bianza» ye kimfumu kiabibulu.

2. *Bivetwanga*, bonso nzau, nkombo zatiti, nsungu, mbambi, zobongo ye cilafi ye bulu biankaka biatiti ye mbizi zanlangu.

22. *Bantu*. Bantu bena mu nsi zazonsono ye baniekene beni kanivo 1,500 zabiazi. Buna bena batuka mu kanda dimosi, kansi vo tuna tala nkadulu au ye nzailu au ye ndinga zau, tuna mona, vo diswaswana diena yau. Mu diambu diankadulu au bavambane mu makanda matatu mamanene.

1. *Kanda diabantu bandombe*. Diau diena diadinene kanivo 140 mabiazi biabantu. Bazayakene, kadi zinitu zau zandombe, nzuki zau zandombe, zizi biau bisendalele ye mbombo zau zibatamene. Bandombe bena mwamu Afelika ye muna Austalia ye Asia. Bankaka bameni natuka muna nsi zankaka. Mbeki kanda diadi diakabwa mu makanda mamingi mankaka. Mankaka imama matumweni mu zizi 3. Wena kulumoso imwisi Asanti, insi yena kuna ntandu. Wankaka imwisi Zulu. Bobo bubikwanga nsi yena kuna banda. Wena ku lubakala ubikwanga *mntu wamfinda*.

2. *Kanda diabamongolia vo bantu bamfumfukutu*. Diau diena kanivo 600 zabiazi biabantu. Bau bazayakene mu diambu diankadulu azizi biau, kadi minkika mitonganene fuma ye zimpukunia zituntalele ye nsuki zau zandombe ye zazila ye zizi biena biamfumfukutu. Baba bena mu Asia ye mu nsi aPola. Bankaka bafwanane ye bamfumfukutu *ibantu bambwaki* bena muna Amelika. Tala zizi 4, ndiona (a) ku lubakala yandi imuntu wambwaki. Yau babikwanga beni bantu bambwaki mu diambu diazinitu zau zambwaki. Weti landa (c) imwisi Pola, ye babikwa-

a.

b.

c.

Zizi 3. Kanda diabantu bandombe.

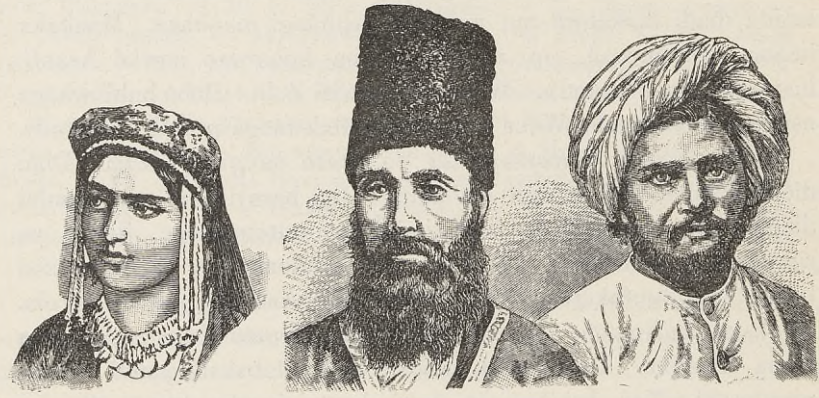
a.

b.

c.

d.

Zizi 4. Kanda diabamongolia.

a.

b.

c.

Zizi 5. Kanda diabakaukasia.

nga *baeskimo*. Yau bavwatanga minkanda miabibulu mu diambu diakiozi. Wantatu (b) imwisi Yapani, ikanda dimosi ye bacina. Bayapani ye bacina bena nduka bonso mindele, kansi basambilanga biteki. Wena ku nsuka (a) inkingisi. Bakingisi bena mu Asia mpe lukufi ye mbu waKaspia. Yau banatukanga ye vunganga mameme ye zingombe ye kavalu. Balekanga mu nzo zakoto. Basamoyede, ibisi Sibelia, ye bankaka bena mu kanda diadi.

3. *Kanda diabakaukasia*. Kanda diabakaukasia vo bantu *bampembe* bena kanivo 700 zabiazi. Yau bazayakene, kadi zinitu zau zampembe ye nsuki zau zazingi ye nalengwa-lengwa ye ngievo zau zazingi ye mbulu zasungama. Yau bena mu Eulopa ye Asia ye Amelika, inga, fisidi nga mindele miena mwamonsono.

Nkento (a) wena ku lomo mu zizi 5, imwisi Kaukasia vo mwisi Alemenia, insi mu Asia diadike lukufi ye mbu waNdombe. Wena (b) mu kati, imwisi Pelesia, ye wena (c) ku nsuka, imwisi India. Baalabia ye bayudayo ye bangipiti bena mpe mu kanda diadi.

Butubanzanga mu lusambulu luabantu, bavambane mu kunku biole.

1. *Bantu bazaidi Nxambi mpungu* ye bantu basambilanga Nzambi yimosi bonso baMuhamedi ye bayudayo. Baba bena kanivo 600 zabiazi. Kansi buna bena bafiuma beni balekilanga Nzambi minu mu kedika.

2. *Bantu basambilanga biteki* vo zintangu vo zimbwetete vo minkisi. Bau bena kanivo 900 zabiazi.

Bantu bavambane mpe mu kunku bitatu mu diambu dialuzailu luau ye salu biau.

1. *Bantu bavetanga* ye batambanga mbizi ye batunganga nzo zatiti ye bakalanga bonso bonso. Fisidi, nga babo balembolo zaya Nzambi bakalanga bobo, kansi kabacina ye bayapaniko.

2. *Bantu banatukanga* ye bavunganga mameme ye zingombe ye kavalu bonso bakingisi.

3. *Bantu bena luxailu luaNxambi ye luxailu luabilekwa biampila mu mpila* ye batunganga nzo zamatadi vo zamabaya ye bena mina miabiza ye lukadulu luabiza.

Ikuma bantu babingi bakondolo mina miabiza ye lukadulu luabiza ye bavanganga bonso bonso: banwanasananga mvita, bazonzasananga, bavondasananga, badikasananga nkasa, ye zimfumu

zau zivanganga bonso bonso, kadi kabazaidi Nzambiko. Kansi bena luzaulu luaNzambi basonikanga mina miabiza ye bayadisanga ntinu vo zimfumu vo bakuluntu, kidi batoma yadila nsi ye dedisa mambu mabantu. Nkiangunu mu nsi zankaka mwena kitinu, mwankaka kimfumu, mwankaka kikuluntu.

B. Nkadulu amimbu.

23. *Mbu mintanu miaminene.* Ntoto buuna kabwa mu ndambu zia, buna ndambu mosi *insi yayuma* ye ndambu zankaka zitatu inlangu ye nlangu kaka. Minlangu miakabwa mu mbu mintanu miaminene milenda mpe bikwa oceane, nkumbu zau zazi:

Mbu waPola kianode wena ku Pola kianode vakati ye Eulopa ye Asia ye Amelika.

Mbu waPola kiasude wena ku Pola kiasude kungsi aAustralia ye Amelika.

Mbu waAtalantika wena vakati ye Eulopa ye Afelika ye Amelika.

Mbu waPasifika vo mbu waunene wena vakati ye Amelika ye Asia ye Australia.

Mbu waIndia wena vakati ye Australia ye India ye Afelika. Mbu miomio mivanganga mbu miankaka miamike mikotanga mu nsi ye mivanganga mimvaka ye midila miamingi. Tala nkanda ansi.

24. *Mpinda zamimbu* zena zazinene beni. Mwankaka mulutidi mpinda, mwankaka mwena nienge ye matadi malenda monika. Mulutidi mu mpinda mwena meta 8900, impinda yangolo beni, kadi mongo waNgaulisankali wauke fuma. Kungsi anlangu kwena miongo ye mindimba mpe. Matadi ye nienge biansisi biena bilenda kakama makumbi ye zinzaza.

25. *Ndudi anlangu.* Nlangu wamimbu wena diswaswana mu nlangu ucilumukanga mu diambu diandudi anlangu, kadi kaulendi nuwako. Nlangu wowo utukisanga mungwa, kadi buuyuminanga, buna mungwa wena va nsi ye uyonzukwanga. Kungsi kwena nlangu wakiozi, kansi va ntandu vena nayuku-yuku.

26. *Ndiatulu zambu.* Luse luanlangu kalulendi dingalalako Ndiatulu zitatu zena ye nlangu wambu.

1. *Mbula*. Mpeve buyivevumukanga, yidiatisanga nlangu ye ubalukanga ye ukulumukanga, *imbula* zanlangu zozo. Vo matadi ye nienga biena kansi, nlangu ukumbanga ye ufwitisanga miezi. Vo mbula zena zazinene beni, zilenda basuna makumbi ye zilenda timbula makumbi ku nseke. Vena matadi mansisi matungwanga nzo zazila beni zena minda miaminene ku mbata mina wangula makumbi, kamidi kakama. Tala zizi 2 va 1.

2. *Lubetomokono luanlangu*. Nlangu ubetumukanga mbetumuka zole ndo ndo, ye nlangu uvutukisanga mvutukisa zole ndo ndo. Nlangu weti betumuka mu lokula 6 ye weti vutukisa mu lokula 6. Nlangu wambu ubetumukanga bobo mu diambu diangolo zangonda zitutangawo.

3. *Mila miambu*. Mu mbu mwena mila mpe. Miau mikwendanga mwankaka, nlangu buuyamukanga, kansi mikwenduswanga mpe kwa mpeve ye ndiatulu antoto. Miankaka mitukanga ku zone kiambangazi ye mibikwanga *mila miambangazi*. Miankaka miakiozi mitukanga mu mbu waPola. Miau minatanga mpe nlangu wabaduswa ku nsi zamini, kidi wanienga.

27. *Bititi ye bibulu*. Bititi bianlangu kabifwanane ye bititi biena va ntotoko, kansi biena biabingi beni biampila mu mpila va nsina ambu.

Bibulu biabingi ye mbizi zanlangu ye bindekwa-ndekwa biabingi biena; biankaka biena va nseko ambu, biankaka biena lukufi ye luse luanlangu, biankaka biena va nsina anlangu. Mu mbu miaPola mwena bulu biabinene bifwanane ye nguvu ye nzau mu nene bonso ndiena wale. Mwankaka mwena mafunda mazinuni zidianga mbizi zanlangu. Mwankaka mwena mbizi zazingi zanlangu bonso nzonzi, kansi bulu biansisi biena mpe bidianga mbizi zanlangu ye bantu, vo bana bwa mu nlangu. Mbizi yimosi yanlangu yilenda tilumuka fiuma mpe. Tala kimfumu kiabibulu mu »Nkanda abilekwa bianza».

C. Nkadulu anza.

28. *Bilekwa biena mu kayengele*. Lekwa biabingi biavindumuka biena mu kayengele bidiatanga bonso ntoto, kansi biankaka bitelamanga. Ntangu ye ngonda ye zimbwetete ilekwa biavindu-

muka biabinene beni. Biau bimonikanga bonso biabike, kansi biena nseke yangolo beni. Buna biena biakabwa mu kunku tatu.

1. *Ntangu ye zimbwetete bitelamanga.* Zau zena zazinene beni. Mbwetete yena lukufi ye ntoto intangu kwandi, kadi bonso bobo bwenina zimbwetete zozo zankaka zitelamanga. Zau zimonikanga zazike, kansi nseke kayako. Kia kukwendanga nswalu mimosi ye mpezomo; kia kwena 8 diaminuta mu nzila va kati ye ntangu ye ntoto. Ntangu yankaka (vo mbwetete yankaka) yeti landa mu tatuka ye ntoto yena nseke beni, kadi mvu $3\frac{1}{2}$ mina vioka, mboki kia kulenda kwiza. Zimbwetete zilenda monika mu meso zena kanivo 6000, kansi zankaka zimoni-kanga mu lekwa kinenivisanga zena kanivo 20 mabiazzi.

2. *Zimbwetete zidiatanga vo palaneta.* Biau kabiena biabinene beniko, ye kabicemanga biau kibeniko, kansi bidiatanga kwandi. Biau bizunganga ntangu ye bitambulanga kia kwau kwa ntangu. Ntoto eto imbwetete yidiatanga kwandi.

3. *Zingonda.* Zau zena zazike ye zizunganga zimbwetete zidiatanga ye zilandangayo, zau buzizunganga ntangu. Mbwetete zankaka zena ye ngonda zole vo zia vo nani, kansi ntoto wena ye ngonda mosi kaka.

4. *Kometa vo zimbwetete zena nkila.* Zau zimonikanga tutu. Zena kwandi, ye nkila ucemanga bonso *minkiende*.

Lekwa biankaka biena biabike bidiatanga mu kayengele. Vo bina luaka lukufi ye ntoto, buna binienganga ye bisotukanga, izimbwetete zitumonanga, buzikolukanga. Zilenda sotuka va ntoto mpe ye zifwanane ye matadi; zibikwanga *kingundu*.

29. *Ngonda* isielo kiantoto. Ngonda yena yayike beni, kansi ntoto waunene. Ngonda yifwanane ye findambu-ndambu fiantoto kaka, kadi vo tuna kaba ntoto wamvimba mu 50 mabibuku, ngonda yifwanane ye fibuku-buku fiofio fimosi.

Ngonda kibeni kayilendi tentiniako. Yau yifwanane ye ntoto. Kansi ntentinia andi yitumonanga yitukanga kwa ntangu, kadi ngonda yifwanane ye pelwa. Vo tuna songa pelwa kwa ntangu, buna tuna mona ntentinia yantangu va lekwa kiankaka. Ibobo bwenina ngonda mpe, kadi yau yiteka tambulanga ntentinia antangu, ye mboki yitualangayo va ntoto.

Vo tuna tala ngonda, situa mona masona mandombe. Masona momo izinsi zankatu, ye va kati ye masona momo vena miongo miaminene miena lukongolo. Nlangu ye mpeve ye lekwa biankaka ye bantu kabiena va ngondako.

Ntoto buwena vakati ye ntangu ye ngonda, buna ngonda yilombele, kadi ntangu kayilendi tentinia va ngondako. Buna tumonanga kini kiantoto va ngonda. Kini kiokio keti kiavindumuka kiena, buna ntoto mpe wavindumuka wena. Mbatu ngonda yavimba yilombanga, mbatu ndambu angonda yilombanga.

Ndiatulu zitatu zena ye ngonda. Ngonda yivindumukanga mvindumuka mosi mu lumbu kia 29. Kansi ngonda yizunganga ntoto mpe. Yau yizunganga ntoto mu lumbu kia 29 ye findambundambu. Mboki ngonda yilandanga ntoto, buuzunganga.

Ngonda »yibikidi«, findambu-ndambu fiangonda bufina badika cema. Lumbu kiankaka mboki yina lunga, ye tuna mona luse luavimba luangonda luatentuswa kwa ntangu. Lumbu biankaka ngonda yina vesuka, ye findambu ndambu fieti cema, nate ye fiofio mpe fina fwa.

30. *Ntangu* eto itia tuatunene tuangolo tuena nseke beni. Vo tuna bunda kiasi kimosi kiamintoto, buna tulenda zaya nene kwantangu. Nseke yantangu yayila beni, kadi yau yilutidi nseke angonda mu 400 zanseke.

Ntangu kayifwanane ye ngonda vo ntoto, kansi yifwanane ye tia tuatunene beni tulemanga. Butubanzanga mu nseke yantangu ye mu mwini wangolo, bonso buwenina, buna tulenda zaya, vo ntangu itia tuatunene beni. Mu diambu diantentinia andi yangolo kayilendi toma talwako, kansi buyilombanga, buna yilenda talwa. Ntangu yilombanga, ngonda buyena vakati ye ntangu ye ntoto, kadi mu diambu diangonda ntangu kayilendi tentiniako. Bantu bena mu kini kiangonda bamonanga, bonso buyeti lomba.

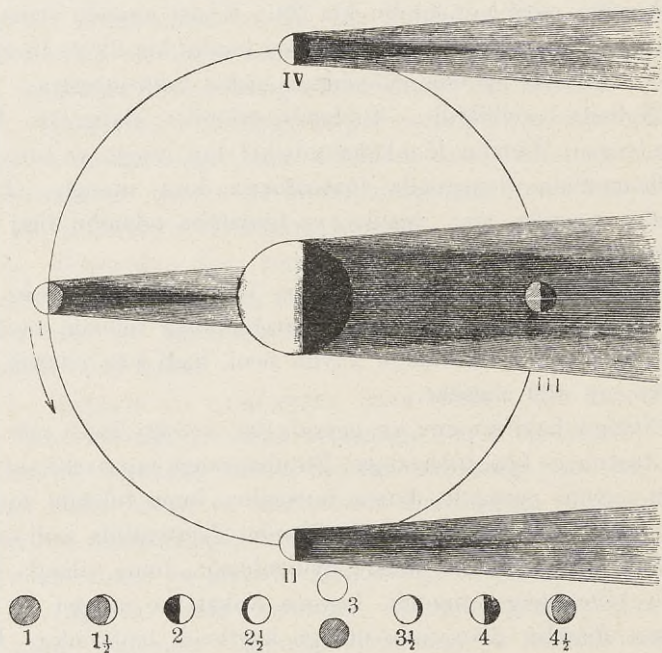
Ndiatulu zole zena ye ntangu. Yau yivindumukanga mvindumuka mosi mu lumbu kia 25, ye yau yidiatanga ku ntini yimosi yasungama. Ntoto ye biankaka bizunganga ntangu bilandangayo mu nzila yoyo mvu kamvu.

Ntangu eto yitentinianga ye yiyamunanga ntoto ye zimbwete zitelamanga ye biankaka bizungangayo. Nani diazimbwete zitelamanga zena zazinene ye zizunganga ntangu. Zau zivindumu-

kanga, kansi zizunganga ntangu mpe. Biankaka bizunganga ntangu mu ngonda zitatu vo mu kumi vo mu mvu mirole vo mvu mintanu. Zankaka zibikwanga Nkazi angonda, Venusi, Malasa, Yupiti.

Butubanzanga mu zintangu zifwanane ye ntangu eto zizungwanga kwa ngonda ye biankaka, buna tuyitukwanga nduenga zamvangi au, iNzambi mpungu. Mbwetete zena nkumbu zazingi. Mu nsi yayi kazazayakene beniko. Kansi zankaka zibikwanga *ndumba tatu ye nkunda-nkunda*.

Zizi 6. Ndiatulu angonda.

Zizi 6 kieti songa, bonso bulenda lomba ngonda ye ntangu. Intoto wena mu kati ye ngonda yeti zunga ntoto. Ku lumoso kweti tuka ntentinia antangu yeti tentinia va ntoto ye ngonda. Va I vena ngonda yena vakati ye ntoto ye ntangu, nkianguu kini kiangonda kieti bwa va ntoto ye kabalendi mona ntangu nadedeko, *indombolo antangu yoyo*. Va II vena

ngonda buyatentosu ndambu, kadi luse luasongwa kwa ntoto indambu yatentuswa, ye ndambu yankaka yandombe. Va III vena ngonda, bonso buyeti lomba mu diambu diakini kiantoto, ikuma kayilendi tentisa ngondako. Kansi buyina vaika mu tombe kiokio, buna ntumbu cema. Va IV vena ndambu angonda yavesuka, ibila kimosi ye va II. Zingonda zazike zena ku banda zeti kutusonga, bonso bweti bika ngonda ye lunga ye vesuka ye fwa. Va 1 ngonda yena yandombe, va $1\frac{1}{2}$ yibikidi, va 2 ndambu, va $2\frac{1}{2}$ ndambu yayinene, va 3 yalunga, va $3\frac{1}{2}$ yibadikidi vesuka, va 4 ndambu yavesuka, va $4\frac{1}{2}$ yeka mu fwa.

II. Afelika.

A. Kongo.

Afelika indambu yainene yanza yiviokele Eulopa mpioka zitatu. Afelika diena kungsi aEulopa ye dizungwanga kwa mbu mintatu miaminene. *Mbu waKati* ku node, wena vakati ye Afelika ye Eulopa, ye *mbu aAtalantika* ku westi ye *mbu aIndia* ku esti.

31. *Lubakulu luaKongo*. Mu Afelika mwena nsi zazingi. Zankaka zibadikidi zayakana, kansi zankaka kazitomene zayakana. Bwabu nsi yayi yibadikidi zayakana mpe ye yavewa nkumbu *Kongo*.

Vana kintete Kongo kadiazaywa kwa mindeleko, kansi mvu 1485 mundele wantanda, nkumbu andi *Diego Cam*, wabakula vabwabananga Nzadi ye mbu Atalantika. Mvu mintanu diaka, mboki mindele miankaka miayiza ye miatunga ku *St. Antonio* mu simu ditalane ye Banana. Nsi yoyo yabikwa *kimfumu kia-Kongo*. Nzaku akimfumu kiokio zakala *mwila waKwanza* ku sude ye *Nzadi* ku node. Mbanza amfumu yabikwa *Ambasi* vo *Ambese*.

Minkiti ye mindele miankaka miabadika kwiza, kansi mionongi miakatolika miayiza mpe. Babingi babotukwa, ye mfumu ansi wabotukwa mpe, ye nzo aNzambi yatungwa. Kansi mvu wa 1570 makabu mabantu banzenza mabwila nsi, ye bayoka mavata ye bavonda bantu. Vata diamfumu diabungwa, ye mfumu ye bayandi batinina mu sanga kiena mu Nzadi. Buna mindele miantanda miafidisa 600 zabinwani zanwanisa banzenza bobo, ye biau biabakuba mu nsi. Mfumu yavutuka ku nsi andi ye watungudila vata diandi. Mu diambu dialusadusu lubatambula kwa mindele, yandi wavana nsi andi yamvimba kwa mfumu ansi

amindele miantanda, kidi kakala ntabidi au, nkumbu ansi au Potungali.

Kansi mvyu 1630 mfumu ansi ye bankaka babingi bamana kusumuka mu fu biau biankulu ye bayambana ye mindele ye bazoma minlongi ye bakubamio mu nsi. Miau miatinina ku Loanda mu nsi aAngola. Mu mvyu 1781 minlongi miankaka miavutuka tonta mu kota mu nsi, kansi balembana kwau ye miavutuka ku Loanda.

Mvyu 1857 mundele bukavioka, buna kamona vata diamfumu, iku Kongo dientotila, ye diafwanane ye bimpata-mpata biankaka biena mu nsi yayi, ye nzo zazingi zatuluka zakala muna. Masumu imbungulu abantu.

Kansi bwabu minlongi miankaka miabadika tunga muna, ye babingi bameni botukwa. Nsi yina yakidi vuwa kwa mindele miantanda, ibapotungali.

Ndambu yankaka yateka zaiwa kwa mindele miomio, insi yaKabinda yena ku ntandu mu simu diambu lukufi ye Banana. Yau bakutwa baka nsi yayinene, ye babadika tunga nzo zantabidila nsi, kansi bafalansa bayiza kubakanikina nzo zozo. Mindele miantanda miasumbanga bantu ye miabakanga bisi nsi ye miabafidisa kuna Amelika. Mundele watoma zaya, bonso bubakitilanga bantu, wakamba vo 2,000 mabantu bandombe batekwanga mvyu kamvu.

Nkiangunu mfumu zankaka muna Eulopa zabadika kanikina bantu kita. Bangelozo bafidisa mpe dikumbi diamvita diabaka makumbi mabakitilanga bantu. Mboki babavulusa ye babayundulanga ye babalonga salu biampila mu mpila. Buna bisi nsi bayuvula mindele miangelozo, vo mizolele kwiza ku nsi yayi, ye mindele miayiza. Mvyu 1816 Mundele *Tuckey* watombuka ku Matadi ye nate ye kuna Isangila. Mvyu 1854—1871 Dokuta *Livingstone* wamona nsi yaKasai.

Kongo budiamana zaikuswa kwa mundele *H. M. Stanley* ye mindele miankaka (Tala § 48), buna zimfumu zabisi Eulopa zakutakana, ye yau bavovasana beni mu nsi yayi, kayidi bakwa kwa mindele mikitanga bantu. Mu lumbu kina kia²⁶ mu Febulali mvyu 1885 yau bavanga nsi yayi yamvimba yakala kikuluntu ye yina yaduswa kwa nkuluntu kuna Boma. Mfumu ansi aBelzika,

Zizi 7. H. M. STANLEY.

imfumu amindele miaBula Matadi, wavangulwa mu kala ntabidi ye mfumu ansi. Nkumbu ansi mu ndinga au (kifalansa) *État Indépendant du Congo*.

32. **Nzaku zaKongo.** Kongo insi yayinene beni mwamu Afelika. Yau yena biazi 2 biakilometa bialuse mu nene ye yena kanivo 30 mabiazzi biabantu.

Nzaku zansi zawawusu kwa zimfumu mu Eulopa zena bonso bwabu. Ku westi kwena *mbu Atalantika* ye *nsi aKabinda* ye *mwila waCiluango* ye *Kongo diafalansa* nate ye kuna Manianga. Tuka kuna Manianga, nate ye kuna mwila waUbangi, buna *Nzadi* inzaku vakati ye Kongo diadi ye Kongo diafalansa. Mboki *Ubangi* inzaku ku westi ye ku node nate ye kuna vata diaSemio. Vakati ye Semio ye nsi aLado vena *miongo miaminene mivambisanga Kongo* mu nsi zaSudani. Nzaku ku esti *inlonga wa 30 walongituda* ye *nsi angeloro* ye *nsi alemania* ye zanga *kiaTanganika*, ye *xanga kiaMoelo* ye *mwila waLuapula*. Nzaku ku sude *imiongo mivambisanga* nsi angelozo ye nsi zapotungali. Tuka ku zanga *kiaDilolo*, buna *mwila waKasai* inzaku nate ye kuna kubwabananga Ciumbo. Mboki nzaku yeti tadisa ku westi nate ye mwila waKwango inzaku nate ye *nlonga wa6 walatituda* ukwendanga kuna Noki mu simu diaNzadi. Tuka ku Noki, buna simu diaNzadi inzaku nate ye kuna mbu. (Tala nkanda ansi aKongo.)

Kongo diakabwa mu nsi zankaka (Districts) zena bakuluntu, nsi ye wandi nkuluntu, nsi ye wandi nkuluntu, kidi nsi zazonsono zatoma yadulwa. Bwabu zau zena 14 ye mboki nsi aLado yavana bangelozo. Nkumbu zau zazi: 1. *Banana*. 2. *Boma*. 3. *Matadi*. 4. *Zintadi (Cataractes)*. 5. *Mpumbu (Stanley-Pool)*. 6. *Kwango*. 7. *Kasai*. 8. *Zanga kiaLeopold II*. 9. *Ekwato*. 10. *Bangala*. 11. *Ubangi*. 12. *Uele*. 13. *Aluwimi*. 14. *Ntadi zaStanley (Stanley Falls)*. — 15. *Nsi aLado*.

33. **Nsi aBanana.** Yau yena mu simu dialubakala diaNzadi, vayibwabananga ye mbu Atalantika. Nzaku zansi zazi. *Mbu waAtalantika*, *nsi yaKabinda*, *nsi aBoma* ye *Nzadi*.

Nsi yena yayike, kansi yabiza, kadi miongo miamingi mwankatu ye mpeve yabiza yena yitukanga ku mbu. Nkiangu nu mwini kawenani wangolo beniko, kadi wena tezo 34 ye mu sivu tezo 16, nkiangu nu kakiozi beniko.

Nzadi yena sadila kwakwingi ye mimvaka miamingi miamila beni miena ye sanga biabingi mu Nzadi. Nsongi aBanana yivambisanga mvaka aBanana mu mbu. Sanga biabinene biena nkumbu *Bula-mbembo ye Ponta da Lena*. Kiankaka, *Bulikoko*, kivwilu kwa bapotungali. Mila miena kansi kamiaineneko.

Mavata mamingi ye mavula mena muna. Mbanza yena nkuluntu ansi *iBanana*. Yau yena va nsongi aBanana mu simu diaNzadi ye mu simu diambu mpe. Mindele miamingi miena muna miaBula Matadi ye minkiti ye miankaka, kansi minlongi mwankatu.

Banana isabu diadinene, kadi nzaza ye makumbi makwizanga kuna. Mamonsoo mana tombuka mu Nzadi mana teka bumina ku Banana mu diambu diabaka mundele una songa nzila yibana kwendila vakati ye bisanga ye nienge. Mwankaka mwena nienge wawingi kuñsi, ye makumbi makakamanga. Va ntete matombuka ku Ponta da Lena kaka, kansi mvu wa 1889 mu Yuni kia 20, buna dikumbi diantete dialuaka ku Matadi, nkumbu adikumbi *Lualaba*.

Ku *Moanda* mu nseko ambu kwena vula diabakatolika. *Natombe* lukufi ye Banana ivula diamindele mia B. T. M.

Ku *Cimbete ye Lobe ye Lemba* kwena mavula maBula Matadi.

34. *Nsi aBoma* yilandane nsi aBanana ye yena yayike beni mpe. Nzaku zansi zazi: *nsi aBanana ye Kabinda ye Ciluango ye nsi aMatadi ye Nzadi*.

Mu Nzadi mwena sanga biabingi. Sanga kiakinene kiena nkumbu *Mateba*. Miongo miena kansi kamiamingiko. Mwila wena ubwanga mu Ciluango, nkumbu awau *Lubusi*, ye luau lutambulanga *Lukula ye Lemba*. Ndambu ansi yaBoma yena ku ntandu yibikwanga *Mayombe*, ikuna kweti tungwa nzila adikumbi.

Mbanza yena nkuluntu *iBoma*. Yau yibikwanga mpe mbanza yayinene yaKongo, kadi yena nkuluntu ansi yamvimba ye ngiadulu andi yamvimba. Nkiangunu mwena mindele miamingi kanivo 200. Nzo zazingi zabiza zena muna ye nzo yayinene yaNzambi mpe. Muna mwena mpe dikumbi diantoto ye telefoni, insinga wasengwa uvovulwanga. Nkiangunu Boma difwanane ye mavata mena ku Mputu.

Nzo yayinene yaNzambi yivwilu kwa Bula Matadi, kansi mindele mia C. & M. A. miena muna mpe. Boma isabu diadinene, kadi makumbi mabuminanga kuna, bumaviokanga ku Matadi. Ku Boma kwena binwani biabingi ye bantu bampila mu mpila batu-kidi kuna ntandu.

Lukufi ye Boma ku *Cinkakasa* kwatungwa skulu kiabinwani. Kwatungwa mpe nzo yayinene ye lumbu luangolo luamatadi luena matenda mamanene mu diambu diatabidila nsi, vo mintantu mina kwiza. Binwani biena biabingi.

Mu nsi mwena mavata mamingi mena mindele. Tala nkanda ansi ye konso kumenina. Ku Mateba kubutuswanga ngombe zazingi ye bakavalu mvu kamvu. Nkama zazingombe ziyundulwanga ye zitekwanga ku Boma ye ku Matadi, nkumbu avata *Sisia*.

Mavula mamindele mia C. & M. A. mena ku *Vungu, Kiama, Maxinga, Maduda, Kinkonzi*.

Mavula mamanene maBula Matadi mena ku *Zambi, Lengi, Boma-Lendi, Tsoa*, ye minkiti miena ku *Loango* ye mwankaka.

35. *Nsi aMatadi* yivambane mu ndambu zole mu diambu diaNzadi. Ndambu anode yena mu simu dialubakala ye ndambu yankaka mu simu dialumoso.

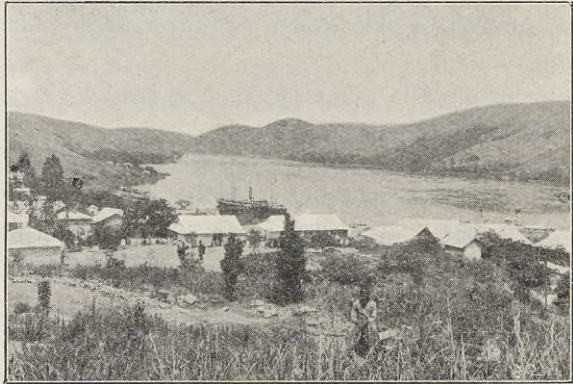
Nzaku zansi zazi: *nsi aBoma, Ciluango ye Ntombe, Luvu ye Kongo diapotungali*.

Muna Nzadi kayenani sadila kwakwingiko; ku Matadi Nzadi yena meta 1,200. Kuna Vivi ye nate ye kuna Isangila Nzadi yikumbanga beni, ye ntadi zangolo zena zilembane makumbi vioka vo malungu, nkumbu antadi zozo *ntadi xaYalala*. Sanga kabienani beniko, kansi matadi mamingi mansisi beni ye makumbi malendamo kakama. Nsongi zazingi zena. Ku nsongi aTunduwa kwena mwezi wangolo beni. Fisidi, nga makumbi kamalendiwo viokako. Miongo mitalane ye Tunduwa mitelamanga kintomba ku zulu miena nkumbu *miongo miaKaba*. Miongo miankaka miaminene miena bonso *mongo waMpalabala* ye *waKionxo*. Mu simu diaMatadi mubwanga mu Nzadi *Mpozo* ye *Bembexi* ye *Luvu*. Mu simu diankaka mwena *Lua* ye *Vunxi* ye *Bundi* ye *Ntombe*.

Mavata ye mavula mamingi mena. Mbanza yena nkuluntu, *iMatadi*, yena va nseko aNzadi. Yau yitatukidi ye Banana mu

kilometa 140. Mbanza yayi yena yayinene ye yiniekania mvu kamvu. Mindele miena nkama zankaka; miankaka iminkiti ye mindele miaNzambi ye mindele miamapeza. Bandombe bena babingi mu diambu diasalu biabingi biena muna. Salu kiangolo inzila adikumbi diantoto. Nzila yoyo yitukanga ku Matadi ye yikwendanga kuna Mpumbu. Mu nzila yoyo musalanga mafunda mabantu mvu kamvu. Nzila yoyo yabadukwa tunga mu mvu 1889 ye yamana nate ye kuna Mpumbu mvu 1898. Nzila yayi yena kilometa 388. Salu kiakinene kiakedi mu diambu diabia-mvu biabingi ye miongo ye mabenga.

Zizi 8. Matadi ye Londe.

Nzila azingamba yibadukwanga mpe ku Matadi. Zitu biabingi binatwanga lumbu kalumbu, ye bisi nsi bakitilanga mpungi ye nkwezo ye biankaka. Ku Matadi kwena mavula mamananene, bonso vula diabanzenza ye mavula maMapeza ye nzo aNzambi aBula Matadi. Minlongi miau milonganga momo. Ku Matadi kwena sabu diadinene beni. Makumbi manatanga mindele ye bizitu makwizanga nkwiza zazingi ngonda kangonda. Biamvu biabinene biatungwa mu Nzadi mu diambu diodio.

Lukufi ye Matadi kwena mavula maminkiti ku *Fuku-Fuku* ye ku *Nkala-Nkala* ye kuna simu ku *Kionxo*. Mavula mamindele miaNzambi miena ku *Londe*, S. M. S., ye *Tunduwa*, B. M. S.

Nzo yayinene yibedusulwanga zimbevo yena kuna mbata amongo ku *Kinkanda*.

Mu nsi mwena mavata mamingi. Mavula maBula Matadi mena mu nzila azingamba ku *Kongo diaLemba*. Mu *Mpalabala* mwena mindele mia A. B. M. U. Mavula mamindele miaMapeza mena mu nzila adikumbi ku *Mpalabala* ye ku *Nkenge* ye ku *Luvu*.

Mu simu diaKionzo ditalane Matadi mwena mpe nzila azingamba yikwendanga kuna Manianga ye mwena mavula maBula Matadi ye minkiti. Mu simu diodio ku mbata amongo kwena mavula ma S. M. S. ku *Vivi*. Va kintete mundele H. M. Stanley watungisa mavula momo ye wakubikisa nzila nate ye kuna Isangila, ibila kikavenwa nkumbu Bula Matadi. Kuna *Isangila* kwena Bula Matadi mpe. Bau baviokisanga bizitu mu zinzaza ye bibota bikwendanga ku Manianga. Mindele miaNzambi miakedi kuna. Mavula mamindele C. & M. A. mena ku *Ngangila*.

36. *Nsi aZintadi (Cataractes)*. Yibikwanga bobo mu diambu diantadi zazingi mu Nzadi. Nzaku zansi zazi: *Kongo diafalansa* divambuswanga mu miongo mitukanga Luala ye Mata, *Inkisi* ye *Kongo diapotungali* ye *nsi aMatadi*.

Nsi yayi yilutidi nsi yitekele mu nene. Nsi yayi mpe yakabwa mu ndambu zole mu diambu diaNzadi. Ndambu yena mu simu dialubakala yena nkumbu *nsi aLuoxi* vo *Bwende*.

Mu Nzadi mwena ntadi zazingi, kansi nzaza ye bibota bitukanga ku Isangila bilenda luaka ku Manianga. Kansi kabilendi fila Manianga manimako. Mimvaka ye sanga biena biabingi. Miongo miena miamingi mpe. Mongo waunene, *imongo waBidi*, wena lukufi ye Nzadi, ye *miongo miaKimpese* miena lukufi ye nzila adikumbi. Mongo wankaka waBidi wena mpe lukufi ye Lukunga.

Mila mibwanga mu Nzadi mu simu dialumoso miami: *Lunionzo*, *Luima*, *Pete*, *Kwili*, *Lukunga*, *Mpioka*, *Inkisi*. Mu simu diankaka mwena *Lufudi* ye *Luala* ye *Mata*.

Tumba imbanza yena nkuluntu yena mu nzila adikumbi. Lukunga kwateka kala nkuluntu. Ku *Tumba* kwena mavula mamingi ye mindele ye bantu bankaka mu diambu diasalu kiazila adikumbi. Makumbi makatukanga ku Matadi mu nsuka

Zizi 9. Mukimbungu mvu 1888.

maluakanga mu nkokila ku Tumba ye malekanga koko. Kiansuka mau intumbu kwenda diaka ye luaka ku Mpumbu.

Mavula mankaka ma Bulu Matadi mama: *Makuta, Luwituku, Lukunga* ye mu simu diankaka diaNzadi: *Luoxi, Kivunda, Kinkenda*. Mavula malongulwanga mambu maNzambi mena mamingi. Ku *Mbanxa Manteke* ye *Lukunga* ye *Kifwa* kwena minlongi mia A. B. M. U.

Minlongi mia B. M. S. miena ku *Ngombe*. Mu mavata mafi-nangene ye mu mankaka matatukidi matungwa mpe skulu bitanguswanga kwa minlongi miandombe.

Mavula ma S. M. S. mena *Mukimbungu, Kibunxi, Diadia, Kinkenge, Nganda, Kingoyi*. Mu mavata mankaka mamingi beni matungwa skulu bitanguswanga mvu kamvu.

37. *Nsi aMpumbu (Stanley-Pool)* insi yayila, kansi kayena sadila kwakwingiko, yena mu simu diasude diaNzadi. Nzaku zansi zazi: *Inkisi, nsi aKwango, nsi aZanga kiaLeopld II, nsi aEkwato* ye *Nzadi* vo *Kongo diafalansa*.

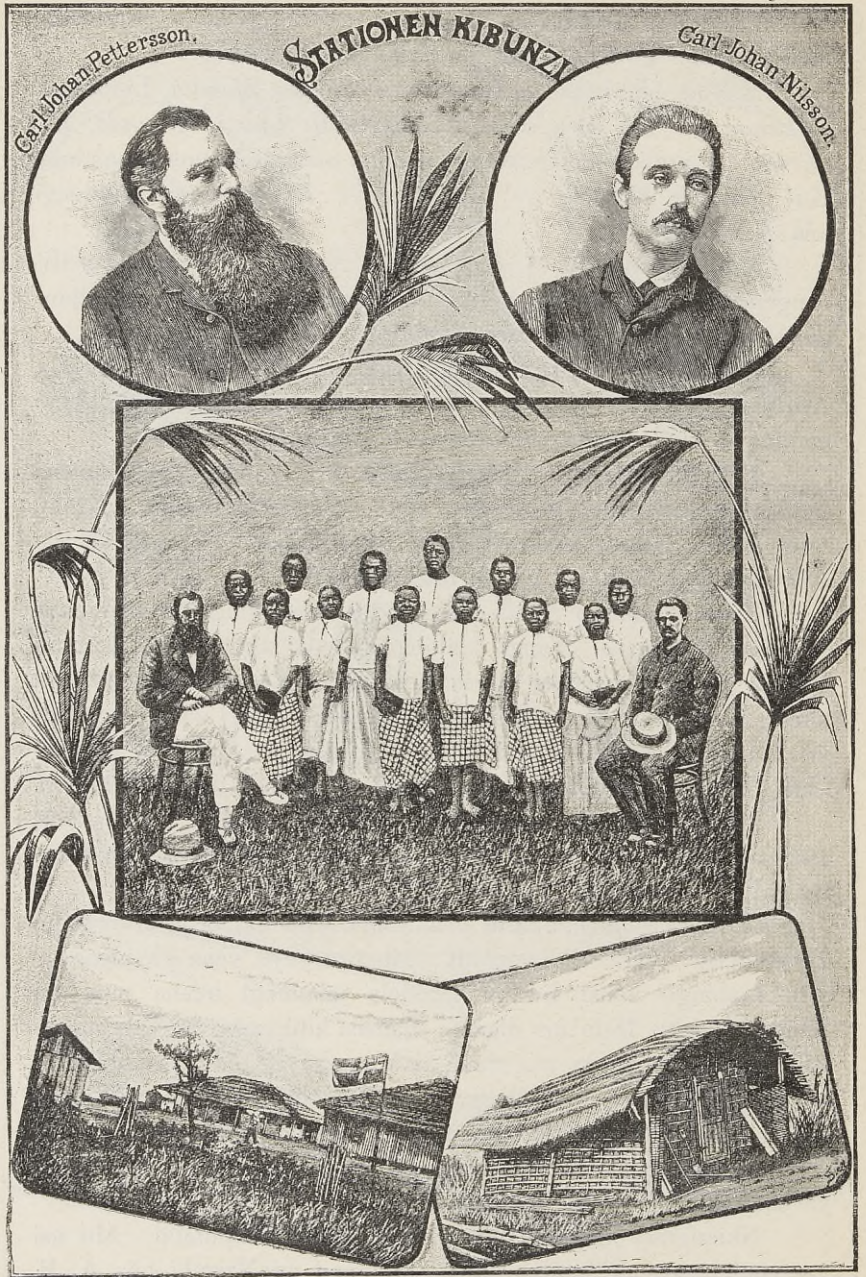
Kuna Mpumbu Nzadi yena sadila kwakwingi ye yifwanane ye zanga kiakinene. Sanga kiakinene kiena muna kiena nkumbu *Bamu*. Sanga biankaka biena beni ye midila miamingi nate ye kuna *Zingitini*. Mu Nzadi mwena ntadi zazingi zangolo vakati ye Manianga ye ku Mpumbu. Kansi tuka ku Mpumbu ye nate kuna *Zingitini* makumbi madiatanga mu Nzadi lumbu kalumbu.

Mila miena, ye miami mibwanga mu Nzadi: *Inkisi, Zele, Lufwa, Kasai*. Nki azinsi ziviokanga mila miomio, ye kwe mitukanga?

Mbanza yena nkuluntu yena kuna Mpumbu ye yena nkumbu *Leopoldville* (vata diaLeopold). Mbanza yoyo yena yayinene ye salu biabingi, kansi bwabu mindele miamingi miena mpe ku Kincasa ye ku Dolo mu diambu dianzila adikumbi. Mavata momo mafinangene ye mena mu simu diaMpumbu. Nzila adikumbi yitukanga ku Matadi yisukilanga kwaku. Zitu biabionsono bikwizanga bivilulwanga mu makumbi manlangu makwendanga ku *Zingitini*, ku Zongo mu nsi aUbangi ye ku Luebo mu nsi aKasai ye mu mila miankaka kuna ntandu.

Nkiangununu mindele miamingi miena ku Mpumbu. Mu nsi yamvimba mwena kanivo 200. Minlongi miaNzambi mia A. B.

Zizi. Kibunzi mvu 1888.

M. U. miena ku vata diaLeopold ye miakatolika. Miankaka miena mpe, kansi misalanga salu kiabizitu.

Mavata mankaka maBula Matadi mama: *Tampa, Inkisi, Kwa, Bwemba, Bolobo, Bokola*. (Tala nkanda ansi). Ku *Ngongolo* kwena vula diadinene dianzila adikumbi.

Ku banda lukufi ye nzila adikumbi kwena mavata mole mamanene mena mindele miakatolika misalanga salu kiaNzambi ye miyundulanga ye mikudisanga ntaudi zazingi, nkumbu zamavata *Kisantu, Dembo ye Kimwenza*. Mindele miomio miena mavula mpe mu simu ditalane Kwa vabwanga Kasai mu Nzadi, nkumbu avula *St. Malia*. Ku *Bwemba* kwena mindele mia A. B. M. U. ye ku *Bolobo*.

Bisi nsi bena mu makanda maia: *bakongo ye basundi* ye *bateke ye bamfumu*. Bayanzi bafiuma bena kuna ntandu ku Lukolela.

Bateke ibantu banzenza mu nsi yayi, kadi bateka kala ye bakalanga bwabu mpe mu simu diankaka diaNzadi nate ye kuna mwila waNgoko, kansi bankaka banatuka ku simu diasude. Fu biau ye mavata mau bifwanane ye fu biabasundi ye bakongo. Nga nzo zau zaluta tungwa mu makaya mamankondo ye makeke, Ndambu andinga au yifwanane ye yabakongo. Bisi nsi bakitanga mpungi ye nkwezo beni ku Mpumbu.

38. *Nsi aKwango*. Nsi yena nkumbu Kwango mu diambu diamwila waunene, *iKwango*, ubwanga mu Kasai. Nzaku zansi zazi: *Nsi aMpumbu, nsi aKasai, Kongo diapotungali, nsi axintadi*. Nsi yayi yena yabiza ye yecilumukanga mila miankaka miaminene mibwanga mu Kasai.

Lukufi ye Kongo diapotungali kwena miongo, kansi ku ntandu kukondolo miongo miaminene, ye nsi yena yalendumuka beni, nkiangunu zingombe zibadikidi yundulwa ye zitomanga ye ziniekanga. Mila miami mibwanga mu Kwango: *Wamba ye Diuma*.

Mbanza yena nkuluntu *iPopokabaka*. Yau yena mu simu diaKwango. Mu simu diaKwango mwena mavula mankaka maBula Madi. Ku *Tumba Mani* kwena mindele miaBula Matadi, ye ku *Fayala* kwena minkiti.

Mindele miaNzambi kamienani mu nsiko kansi minkiti.

Bantu babingi bena muna. Bankaka *ibakongo ye basundi*,

kansi mu simu diankaka mwena makanda mankaka. *Bayaka* ibantu bangolo ye babiza. Ku Kasongo kwakala mfumu au yayinene, nkumbu andi Mwene-Puto. Bukazieta, kanata 500 ye 600 zabantu ye nkele miao. Yandi wazituswa beni. Mavata matomene tungwanga, ye bantu basalanga beni. Yau kabadianga bantuko, kansi basambilanga minkisi miao. Vo mfumu beni una fwa, babi-
ngi bana vondwa ye zikwa.

Kanda diankaka dibikwanga *bamfumu*, ye bakalanga nate ye kuna Mpumbu.

39. *Nsi aKasai* insi yayinene ye yiviokele nsi aBula Matadi kani mpioka 10.

Nzaku zansi zazi: *nsi aKwango* ye *nsi aZanga* kia *Leopold II* ye *Sankulu* ye *Lubilasi* ye *Kongo diapotungali*.

Nsi aKasai yena yabiza beni ye yicilumukanga mila miamingiki ye miaminene. Mwila waunene wena nkumbu *Kasai* ye ubwanga mu Nzadi. Mu Kasai mukwendilanga makumbi nate ye kuna Luebo. Mau matukanga ku Mpumbu. Mwila waKasai ye miankaka mitukanga mu miongo miaLunda. Ku ntini yina kwena miongo miaminene, ye miao mivambisanga Kongo diadi mu Kongo diapotungali. Mila miaminene mu nsi yayi mibwanga mu Kasai imiami: *Loango*, *Lulua*, *Sankulu*. Sankulu ye Lubilasi inzaku vakati ye nsi aKasai ye nsi aZintadi zaStanley. Nsi yena yakuluka ye yena ndimba mialendumuka beni ku node.

Mbanza yena nkuluntu ansi *imbanza Lulua*. (*Luluabourg*). Yau yena mu simu diaLulua. Momo mwena minlongi miakatolika ye minkiti mpe.

Ku *Luebo Bena-Bendi Bena-Dibele* kwena Bula Matadi. Ku Luebo kwena mpe minkiti ye minlongi miaA. P. C. M. Miao miena mpe ku *Inkongu*. Ku *Ngalikoko* kwena minkiti miamingiki. Ku *St. Trudon* kwena bakatolika.

Nsi aKasai yena kimvwama kiakingi, ye bantu babingi beni bena muna ye basalanga beni ye bavanganga biampila mu mpila ye bakunanga mbongo zazingi ye loso mpe. Kansi bankaka bavetanga ye banwanisanga makanda mankaka. Makanda mamanene mena muna imama: *bangodi*, *basongo*, *bacilange*, *bakuba*, *baluba*, *balunda*.

Bayaka bena vakati ye Kwango ye Kasai. Bubanwananga,

buna basadilanga madinga, mbele zazinene, ponza ye toto. Biasiwa nsa miabinonia ye nsa miankaka.

Basongo balutidi mu ngolo ye bavwandanga vakati ye Kasai ye Lukenye. Bau bavatanga beni, ye babakala baluta vatanga, kansi bakento salu kiatunga mpidi ye biankaka ye batomisanga nzo ye bakebanga bana. Babakala bafulanga lekwa biasengwa ye biansongo ye bena kinkete beni. Lusambulu luaminkisi luena luangolo ye mu diambu diafu kiadia bantu, yau bamonanga mpasi beni. Fu kiadia bantu kakisadulwanga beniko bonso mu makanda mankaka.

Bacilange bena babingi ye bangolo. Bena mu simu dialumoso diaSankulu. Yau batondwanga kwa bampembe, kadi basalanga mu ngolo. Nzo zau zazinene ye zabiza ye zitungwanga mu minlonga miasungama. Mu nzila zamavata mukunwanga mankondo ye maba; bakunanga loso mpe. Mavata mamanene mena. Dimosi, iPania-Mutembo, diakala kani 10,000 mabantu. Yau banwatanga nsamba, ye bena fu biankaka biambi. Banwanga diamba mpe. Mu minsi muvangwanga ndwinu yibikwanga *masanga*.

Bakuba bena mu ntini yaLuebo ye Sankulu. Bau bena mpe nduenga zingi ye kinkete beni. Babwanganga ye tunganga nele miabiza ye nkwalazantoko beni. Mu diambu diankisi miao kabalendi dia nkombo ye mamemeko ye kababakanga bantu bavwilu kwa bakentoko. Mu salu biau ye fu biau bafwanane ye makanda mankaka.

Baluba ikanda diadinene beni. Yau bakabane mu makanda mankaka mole. Dimosi diena mu nsi yayi, ye diankaka dilutidi diena mu nsi aNtadi zaStanley. Bazayakene mu diambu diamadiela mau mabiza, ye batoma tambulanga banzenza. Tala § 46.

Balunda bena mu nsi aLunda yitukanga Kasai ye mila miankaka. Bau kabena bandombe beniko. Bakento banwatanga nsamba va ntulu ye mu kiela ye mu moko. Nzo zau kazitome ne bonso nzo zamakanda mankakako.

Kanda diankaka diena, dikalanga mu nsi abakuba. Diau ikanda diabantu badukakana vo kanda *diabatua*. Bau bena baba-kufi beni kani meta 1 ye 30 masentimeta mu ntela ye kabena bandombe beniko.

40. *Nsi aZanga kiaLeopold II. II.* Nsi yena nkumbu yoyo mu

diambu diazanga kiena nkumbu Leopold II. Nzaku zansi zazi: *nsi aMpumbu, nsi aEkwato, nsi aNtadi zaStanley, nsi aKasai.*

Nsi yayi yena mwila umosi kaka wena waunene fiuma, ye wau ubwanga mu Kasai. Wau wena nkumbu zole, kadi va ntete ubikwanga *Lukenye*, kansi buutukidi ku zanga kia Leopold II, buna wena nkumbu *Mfini*. Zanga kia Leopold II izanga kiakinene ye kikwendanga makumbi matukanga kuMpumbu. Nsi yena yalendumuka beni. Vakati ye Sankulu ye Lukenye vena mfinda zazinene.

Mbanza yena nkuluntu yena mu simu diazanga ye yena nkumbu *Kutu*. Ku *Tolo* kwena mpe Bula Matadi.

Mindele miaNzambi kamienani mu nsi yamvimbako, kansi bantu babingi bena.

Yau bena mu makanda mama mamanene: *bayanxi, basenge, bavumba*. Basongo bena mpe ku ntini yaKasai.

Bayanxi bena vakati ye zanga kiaLeopold II ye Nzadi. Yau bafwanane ye bakongo, kansi baluta tonda ntoko zazingi ye mabese mamingi mu ntu. Mbatu mabese mamingi mabundane mu bese dimosi diadinene diakuswa mazi ye ndoba beni, mbatu maviokanga va mbulu ye ku matu. Babakala banwatanga nsamba va mbulu mu nlonga mirole mitukanga ku ntu ye mikiwendanga ku kutu kwankaka. Mu laka munatwanga kola biansongo biasadila biena zitu kingi.

Fu kiambi kitatamananga kuna ifu kiazika bantu babingi, vo mfumu yayinene yifwidi. Ntu miabakento bandi ye minanga miandi mitulwanga ku ntandu anzo andi.

Basenge bena vakati ye Kasai ye Lukenye. Bau bena babiza ye zizi biabiza. Bau bateka banzulwa, vo ikanda dianzenza, kadi bena fu biabiza ye balembolo nwatanga nsamba. Bavuminanga bafwa beni.

Bavumba bena ku nto aLukenye. Bau bena babiza mpe ye batoma salanga salu biau. Nzo zau zabiza ye zifonguswanga beni. Zitungwanga mu makulu-kulu ye mandala ku nludi. Nlele miabiza miamingi miena, kadi mafuku makunwanga beni.

41. *Nsi aEkwato*. Nsi yayi yena kuviokanga nlonga waEkwato, ikuma nkumbu yayi. Nzaku zansi zazi: *Nzadi, nsi aBangala, nsi aAhwimi, nsi aNtadi zaStanley, nsi aZanga kiaLeopold II.*

Nsi yayi yena yabiza ye yena bantu babingi kani biazi 3. Mavata mankaka mena mafunda mabantu. Mwankaka mwena nsi yalendumuka beni yikalanga kungsi anlangu, kansi mwankaka mwanangama mwena ye mwena ndimba miaminene miabiza mikunwanga mbongo zampila mu mpila. Nsi yena mila mirole miaminene mibwanga mu Nzadi: *Luki vo Busila ye Lulanga*. Miau mikwendanga makumbi nseke beni.

Mu nsi yayi munokanga mvula ngonda kangonda bonso mu nsi zankaka kuna ntandu. Kansi mu sivu kamwenani mvula zazingiko.

Nlangu miankaka miamingi miena mibwanga mu mila mina miamiole. Tala nkanda ansi. Zanga kiakinene kiena lukufi ye Nzadi, nkumbu azanga *Tumba*.

Mu nsi yayi mwena mavula mamingi mamindele; mankaka maBula Matadi ye minkiti, kansi mankaka mindele miaNzambi. *Ekwato* imbanza yena nkuluntu ansi; yena mu simu diaNzadi vabwanga Luki, nkumbu yankaka avata *Bondaki*. Diau diena diabiza ye diatoma tungwa. Nkuzu miaminene miabiza miena miakunwa kafe ye mbongo zankaka. Mindele miakatolika miena kuna mpe. Ye baBula Matadi bena ku *Bikolo, Bolongo, Ikengeta*. Vula diadinene diaminlongi miakatolika diena ku *Bamania*.

Bolenge vo Wangata ivata ditalane ye Bondaka. Diau divwilu kwa A. B. M. U. Bena mpe ku *Lukolela*.

Ilebu diena mu simu diaNzadi vabwanga nlangu wazanga kiaTumba. Diau ye *Ikoko* mu simu diazanga kiaTumba mavwilu kwa A. B. M. U. Ku *Ilebu* kwena mpe Bula Matadi. *Lulanga, Ikau, Bonginda, Bongandanga* imavula maminlongi mia C. B. M. Mwamwingi mwena minkiti ye Bula Matadi, kadi bantu batatumuswanga nkwezo ye zimpungi beni; minkiti miena ku *Bombimba, Boyenge, Busila-Manene, Lulanga, Basankusu, Bolenge*.

Bisi nsi bakabwa mu makanda mole mamananene: *bangombe* ye *bamongo*. Bapoto bena muna mpe, kansi mu nzaku zansi Aluwimi. Tala § 45.

Bangombe bena ku ntini yaNzadi ye ku simu diankaka, kansi bamongo bena mu ngudi ansi. *Bangombe* banwatanga nsamba zazingi ku zizi. Mbatu zizi kiamvimba kifulukidi mu

nsamba, kansi mbatu zena mu minlonga. Nlonga umosi wena va nkati ambulu, wankaka utukanga ku kutu kumosi ye ukwendanga ku kutu kwankaka. Mboki nlonga mosi wena va mabundi. Bangombe badianga bantu kansi kabakentoko ye baywatanga fiuma beni, kansi batondanga ntoko zampila mu mpila. Matu matobulwanga kansi kambombo vo bikobako.

Bamongo vo balolo bena babingi ye bena mu nsi yamvimba. Yau bayovanga kilolo. Bau ibantu bangolo ye batondanga nwana mvita ye bena mbidi aziona bantu mu mavata mangana. Fu kiadia bantu kiena yau mpe. Mwankaka bantu bafwanga ntalu yayinene, kansi mwankaka nkievo kalekwako. Biluazu biau biena ponza ye toto ye nkaku ye madinga mamake. Madia maku-nwanga bonso ku banda, kansi mayaka masadulwanga mpila ankaka, kadi kwanga biau biankaka. Minanga bumifwanga, buna mitubwanga mu Nzadi vo mu mila miankaka. Kansi zimfumu zikebwanga mu lumbu bitatu, mboki siba zingwa nlele miamingi. Fu biankaka biazinga mfumu yayinene biena bonso mu Kongo di-abanda.

Nsambudulu aminkisi yena, kansi babanzanga, vo Nzambi yayinene yena yavanga dizulu ye ntoto, nkumbu andi Yakomba. Va kintete wakala yandi kwandi kaka, kansi kazola kala kinsonako, nkiangunu wavanga nti ye wavangawo nkievo muntu. Mboki nti wowo wabaka moyo, nkumbu andi Nsongo. Yandi wakulumuka ye wavanga ntoto, nlangu, bibulu ye bititi. Mboki wavanga mafunda mabantu lumbu kalumbu, kidi ntoto wowo wazala kwa bantu.

Bamongo babanza mpe, vo bantu bana fuluka ye vuka, vo kabamana diwa kwa bibulu vo biankakako. Mabanza mamingi mena yau, mankaka kamabuzengi beniko.

Nkiangunu bantu babingi batambulanga mambu maNzambi.

42. *Nsi aBangala* yakabwa mu ndambu zole kwa Nzadi. Ndambu yena mu simu dialumoso yena yayike, kansi mu simu dialubakala yayinene beni.

Nzaku zansi zazi: *Ubangi, nsi aUbangi, nsi aUele, nsi aAhuwimi, nsi aEkwato.*

Nsi aBangala insi yambote yena mbidi amindimba, kansi yilalangene mpe mbidi amfinda. Miongo miaminene mwankatu, kansi mila miamingi miena. Miau mibwanga mu mwila waunene

wena nkumbu *Mongala*. Wankaka ubwanga mu Ubangi ubi-
kwanga *Ngili*. *Lubi* ubwanga mu Nzadi.

Mu Nzadi mwena biazi biabisanga. Sanga kiakinene kita-
lane vata dia *Mobeka* kiena nkumbu *Ukatulaka*.

Bangala imbanza yayinene yena nkuluntu; yena mu simu
dia Nzadi ye yena mindele miamingi ye skulu kiabinwani. Mi-
nlongi miakatolika ye minkiti miena kuna. Mavula maBula Matadi
mena ku *Umangi*, *Bumba*, *Mandungu* ye mwankaka. Minkiti
miena ku *Mobeka*, *Ilinge*, *Upoto*, *Lie*, *Yaminga*, *Bokopa*, *Populi*
ye mwankaka mwamwingi. *Munsembe* ye *Upoto* imavula maB.
M. S. ye mena mu simu dia Nzadi.

Bisi nsi bakabwa mu makanda mamingi. Mama matatu
mamanene: *bamongwandi* ye *bangala* ye *babanza*.

Bamongwandi balutidi mu ngolo ye mu makabu. Yau bena
ku ntandu ansi. Batondanga mabese mabiza mu ntu masomwa-
nga minsanga ye biankaka. Mu matu mwena veso biampungi
zanzau. Badianga bantu ye bena vema mu minkisi miau. Kansi
baluta kwelanga nkento mosi kaka. Zimfumu zilenda kwela babingi.

Bangala bena mu simu dia Nzadi. Nkiangunu bena nkumbu
»bana ba Nzadi». Bau bena kibakala kiakingi ye bangolo ye
basalanga beni. Bau batondwanga kwa Bula Matadi, ye babingi
beni basalanga mu makumbi mau ye mu kala binwani. Yau
banwatanga nsamba zazinene beni va nkati ambulu ye lukufi ye
matu. Mabese mau mamala beni. Bubakwelanga, kabasumbanga
bakentoko, ye bana batondanga mbuta zau beni. Kansi mu
mfwilu babanzanga bonso bakongo, kani vo muntu una fwa mu
yela, buna bandoki bandidi.

Fu kiadia bantu kiena, bubana kembila lumbu kiakinene,
nkumbu ansuni miabantu *nyama*. Minanga ye zinkole bavondwa-
nga, kansi kabakentoko. Mbatu vo muntu una diwa, buna moko
ye malu mateka zakwa, mboki nitu yina tulwa mu nlangu. Ki-
ansuka muntu una bunwa ye zakwa ntu, mboki basasa nitu andi.

Babanza bena ku ntandu vakati ye *Mongala* ye Ubangi. Nsi
au yimenanga mbongo zazingi zibutanga beni, nkiangunu baluta
salanga salu kiakuna. Masangu mantidi makunwanga. Bakento
bavumunwanga, ye babakala bakwelanga nkento mosi. Mu matu
ye mu mbombo ye mu bikoba mutulwanga zintoko.

Bapoto ikanda diadike diena kuna Upoto mu simu diaNzadi ye mu bisanga. Fu biau bifwanane ye fu biabasoko (§ 45). Bakento bavwatanga nsinga wasomwa nsanga miampembe vo makaya. Bubakinanga, bavwatanga nsinga miasomwa nsanga. Miau mizingwanga va malu nate ye makungunu. Va ntu vena mpu aminsanga mpe ye va ntulu nsanga miamingi beni. Yau badianga bantu beni ye batekanga bantu mu mazandu mu diambu diadiwa. Mbatu basumbanga muntu wantuadi ye basanga dimbu mu yonso ndambu yibana sumba.

43. *Nsi aUbangi* yena mu simu dialumoso diamwila wa-Ubangi.

Nzaku zansi zazi: *Ubangi vo Kongo diafalansa, nsi aUele ye nsi aBangala.*

Nsi yicilumukanga mwila waunene beni wena nkumbu *Ubangi*. Wau utukanga mu miongo mivambisanga Kongo mu nsi zaSudani zivwidi bangelozo. Kansi tuka ku vata diaYakoma mwila ubikwanga *Uele*. Kuna Yakoma kubwanga mwila waunene waBomu. Ubangi utambulanga mila miamingi, nkumbu zau tala nkanda nsi.

Nsi aUbangi kayena yayineneko, kansi yabiza beni. Nsi yena ndimba mialendumuka beni. Nkiangunu bisi nsi bakunanga mbongo zazingi. Mu titi mwena makabu mabibulu bifwanane ye mazobongo. Bankosi ye bango babingi bena. Bazeba bena mpe kuna. Banzau bena beni, kansi kabampakasa beniko.

Banxivile vo mbanza aBanzi yena nkuluntu ansi ye yena mu simu diaUbangi. *Yakoma* ivata diadinene diaBula Matadi mpe. Diena mu simu diaUbangi vabwanga Bomu. Ku *Mokwange* ye *Libenge* ye *Inese* ye mwankaka mwena mavula maBula Matadi. Kuna *Zongo* kwena zintadi zilembolo vioka makumbi. Mu nsungi amvula bibota bilenda vioka ye bikwendanga nate ye kuna *Banzivile* ye Yakoma. Mindele miaNzambi kamienna munako.

Bisi nsi bakabwa mu makanda mamingi; mankaka mama: *babanza, babwaka, bangobu, basakala, babongo.*

Babwaka bena mu ntini yaZongo. Bau batinanga mindele ye fu biau ye bavambane mu makanda mankaka mu diambu diansamba zau zinwatwanga zifwanane ye tempo diena mwasi. Zau zena ku nsuka ameso. Mbombo zau ye bikoba ye matu bitobulwanga ye bitulwanga zintoko.

Bangobu bena ku ntandu ku nsuka. Bau banwatanga nsamba zampila mu mpila, kansi bikoba biantandu bitobulwanga mwasi umosi ye utulwanga buku kianti kiavindumuka bonso mbolo vo buku kiampungi anza. Mu bikoba biabanda bitobulwanga miasi miole vo mintatu mitulwanga bibuku biaminzenga. Mu ndoka mukebwanga nsuki zazingi zivandwanga ye zisanwanga.

Basakala ikanda diadinene ye diangolo; bena kanivo 120,000; bena ku ntini yaBomu. Baluta kalanga mu simu dialubakala, kansi bena mpe mu simu dialumoso.

Yau bakunanga loso ye masangu mantidi ye masangu mankaka mafwanane ye mantidi. Mboki banikangamo bonso zimfumfuta ye bavangangamo mampa mau. Nzo zau zavindumuka ye zazila. Zena meta 4 mu ntela ye meta 4 ye ndambu mu kati mu sadila. Zau zitomene tungwanga ye zinwatwanga beni. — Bubakwelanga, buna basumbanga bakento. Mfumu au yayinene yakala 1,500 zabakento. Mfumu zankaka 200 ye 150 ye 100. Yau badianga bantu beni. Mivi ye ziukole ye babanzulwanga kindoki ye minanga badiwanga.

Babongo bena ku ntini yavata diaBanzi ye Yakoma. Baza-yakene mu diambu diansuki zau zazila beni. Zilenda kala meta mosi mu la ye zilenda kala 10 diakng. mu zitu.

44. *Nsi aUele* yena kuna ntandu ye yiviokanga mwila vau-nene waUele.

Nzaku zansi zazi: *Bomu* ye *nsi aSudani* ye *nsi aLado* ye *nsi aAluwimi* ye *nsi aBangala* ye *nsi aUbangi*.

Nsi aUele insi aminlangu, kadi mila miamingi beni miena, ye mvula zangolo zinokanga muna. Mindimba miambote miena vakati ye mila, kansi mfinda zazinene zena mpe. Miongo miena mu zinzaku, ye miau mivambisanga Kongo mu nsi aSudani. *Uele* utukanga mu miongo miena vakati ye nsi aLado ye nsi aUele. Mila miankaka mibwanga mu Uele; tala nkanda nsi. *Nsi aUele* yakabwa mu ndambu zia zena bakuluntu.

Diabi imbanza yayinene yena nkuluntu ansi. Yau yena mu simu diaUele. Makumbi makwizanga nate ye Itembo mu simu diaLubi ye ngamba zazingi zikwendanga kuna mu kita ye nata bizitu. Kuna kweti banzwa mu tunga nzila adikumbi nate ye Diabi. Mbanza zankaka zena bakuluntu *i Uele, Nyangala* ye *Suhle*.

Ku *Dongu, Engweta, Bomokandi, Bembo* kwena mavula maBula Matadi. Minlongi mwankatu.

Bisi nsi bena kani biazi bi6, bakabwa mu makanda mamingi, mankaka mama: *baasande* ye *bamambutu*.

Zizi 11. Binwani biabaasande.

Baasande ikanda diadinene beni. Diena kani biazi 3 ye diakabwa mu makanda mamingi. Mbangudulu adiambu asande *indiafu*. Ye batondanga mbizi beni. Badianga mbizi zanlangu ye bulu biatiti biena biabingi, kansi badianga bantu beni Mfumu zazinene zena mafunda mabantu ye zena mbidi anwanisa bankaka, kansi bakunanga mpe beni ye bena banlemvo ye basalanga salu biabingi. Biluazu biau biena biabiza beni ye biena ntoko zazingi. Biau biena madionga, zinkaku ye luazu. Kiankaka kitubwanga kiena nkumbu »pinga». — Nzo zau zena zavindumuka ye zena ntela beni. Mu ngudi anzo mutulwanga nlele miambote va bibaka. Ntoko zau zazingi zena. Bankaka bavwatanga mpe meno

mabantu bavwidi diwa mu mvita. Nsuki zau zena nsanga miamingini, ye nsamba zau zena va mbulu.

Bamambutu bena kani biazi 2 ye bena mu simu dialumoso diaUele. Yau bakabwa mpe mu makanda mamingi. Bamambutu bena banlembami ye babanzulwanga, vo balutidi makanda mena mu nsi. Bena kinkete ye batunganga nzo zazinene. Vinga kianza amfumu au kiakala 30 mameta mu la ye meta 15 mu sadila. Mfumu zau zena zazinene ye zivumunwanga beni. Buzina zieta, nkama zabinwani zena yau zinatanga madinga mansongo, mpungi zakulumeta ye ngoma zazingi. Nsi au yabiza beni ye yena mbongo zazingi. Fu kina kiambi kiena yau mpe, vo badianga bantu. Babonsono kuna ntandu badianga bantu, kansi bamambutu balutidi. Vo bana vonda bantu mu zimvita, ntumbu sasa ye yanga ye nata ku mavata mau. Babonsono bakebanga nsuni miabantu mu nzo zau. Baluta tonda dia bana, ye bau bana vewa kwa zimfumu. Vo babakanga zinkole, buna zikebwanga nate ye lumbu kibana vondwa.

45. *Nsi aAluwimi* yakabwa mu ndambu zole kwa Nzadi, kadi ndambu yankaka yena mpe mu simu diasude diaNzadi. Nzaku zansi zazi: *nsi aUele* ye *nsi aNtadi zaStanley* ye *nsi aEkwato* ye *nsi aBangala*.

Nsi yayi kayena yayinene beniko ye kayena ndimba miamingini bonso nsi zankakako. Lukufi ye Nzadi kwena mindimba, kansi mu ngudi ansi yilalangane mbidi amfinda. Konso kwena mavata, bateka sola nsitu miaminene.

Mwila waunene wena nkumbu *Aluwimi*. Wau utukanga mu miongo miaminene mivambisanga Kongo mu nsi angelozo. Mila miankaka mibwanga mu *Aluwimi*.

Mu simu diasude diaNzadi mwena mwila ubikwanga *Lomami*. Wau wena waunene beni.

Basoko imbanza yena nkuluntu. Yau yena mu simu dia-*Aluwimi* vaubwanga mu Nzadi. Mbanza yayi yatungwa yangolo, binwani biabingi biena, kanivo 200, ye matenda mankaka mena.

Ku *Isangi* mu simu diaNzadi vabwanga *Lomami* kwena Bula Matadi ye nkuzu waunene wakunwa biampila mu mpila. Ku *Ilambi* kwena minkiti. Ku *Yambuya* ye mwankaka mwena Bula Matadi.

Bisi nsi bena ku ndambu aNzadi *ibasoko* ye bena mu ngudi bakabwa mu makanda mamingi.

Mu zimfinda mwena bantu badukakana. Yau bafwanane ye *batua* mu nsi aKasai. Bena kwau kinkongo ye bavondanga bibulu biabingi. Batimanga mpe bintoko biabinene ye babakilangabio zinzau. Kabakunanga beniko, kadi baluta vetanga ye batekanga mbizi kwa bankaka bakunanga zimbongo. Ntela miau miena meta 1,30. Nzo zau zitungwanga mu titi kaka ye zena zazike ye zavindumuka.

Basoko bena ngolo zazingi ye nsatu anwana mvita, kansi bena lukadulu luabiza ye zizi bianlebami. Yau badianga bantu beni. Badianga bafwidi mpe, vo kabafwididi mu yela kwansambuko, bubatubwanga mu Nzadi. Basasanga muntu, bonso busaswanga nkombo ye ngulu. Batonda nsekiniya, ye ntulu zidiwanga zankunzu vo zayokwa. Nsuni wabakento ubanzulwanga, vo ulutidi wabakala.

Bavwatanga finlele-nlele, kansi batondanga ntoko zampila mu mpila. Banwatanga nsamba beni va zizi, kansi mu nitu fuma. Banwatangazo va bikoba ye yedo kiamvimba ye va mbulu va nlonga milandasana. Matu matobulwanga miasi 6 vo 7 ye 8 miena minga miankobo vo minsinga vo mika mianzau miasomwa nsanga miamingi. Nsuki zitebwanga, kansi zivandwanga mabese. Bavwandanga mu mfinda bavandanga nkoto ansuki.

Mavata mamanene ye zimfumu zazinene kazenaniko. Zimfumu zivwatanga ndenga ye nsanga miameno manguvu mu laka.

Mambu mau matewanga bonso mu bakongo. Balutidi mu mabungu, banunganga. Vo muntu zolele vova, sika boka mboka tatu diambu »hopolia» ye mfumu una tambudila hi-i-i. Mboki una bika »senene» ye mfumu vo: senene-ne-ne-ne. Vo yenge kiena, luazu biabionsono bitatulwanga. Mambu bumadedane, buna nzonzi unabo samuna. Bubakambasananga malembe, bateka banda ntu mianlembo ye mboki ntumbu sika kindokila.

Babakala banatanga biluazu biau, bubazietanga. Minkele mwankatu, kansi nkaku zazinene zena zatungwa mu duka ye nsinga miankaka. Madinga mamanene ye mamake mena ye mbele zakonana. Mu mvita bavwatanga zindenga ye bayobilanga mpemba ye ndoba ye nkula.

Babakala bakwelanga bakento babingi. Yau bayundulanga matoko mau, kadi bakunanga mbongo zau bonso mayaka, mankondo, zangi, masangu ye masangu mantidi mpe ye binti-nti bibikwanga *manguwa ye motoko*. Balambanga mpe yuma, kansi kabalendi baka mungwako. Yau batutanga binti-nti ye basukulangabio, mboki bakelangabio mu makala mu nseba. Bafulanga ye bava-nganga ntoko zansongo zitulwanga mu biluazu. Batunganga mpe zimpidi ye matuandu ye biankaka.

Nzo zau zifwanane ye zansi yayi, kansi zankaka zena nludi miaminene, bonso butungulwanga mpaka zangulu mu makaya mamankondo, Mu ngudi zinwatwanga.

Basoko bavetanga beni ye balenda tamba mintambu kwa banzau ye bampakasa ye bulu biankaka. Balobanga mbizi beni, kadi mintambu miampila 18 misadulwanga.

Vo mfumu yayinene vo mundele una kwiza kubabumina bazakasauanga menga, vo kikundi kina vangwa. Bafinangana ye banwata va nsamfi akoko, mboki menga masangwanga va lukaya. Fu kiena mpe mu sumika menga mankundi. Mindele mivalakananga nsamfi zau.

Basoko kabazaidi Nzambi mpunguko, kansi bawilu nkumbu andi. Balekanga minu mu ndumuadizulu ye buzengi bwampila mu mpila, kansi kabasambilanga bitekiko, kadi kabizituswangako. Balekanga mpe minu mu moyo wankaka ye basambila miela miabafwa, kidi miakubasadisa.

46. *Nsi aNtadi zaStanley (Stanley-Falls)*. Nsi yibikwanga Ntadi zaStanley mu diambu diazitisa mundele watekazo mona. Kansi bisi nsi babikwanga vuma kiau *Zingitini*.

Nzaku zansi zazi: *nsi aAluwimi, nsi aUele, nsi angeloxo ye nsi aalemania ye nsi aKasai ye nsi aEkwato*.

Nsi aNtadi zaStanley yena yayinene beni, nsi zankaka zaKongo zazike. Mu Nzadi mwena ntadi zazinene. Kuna Zingitini ye ku banda kuna *Wabundu* ye kuna *Nyangwe* kwena ntadi zazingi. Vakati ye ntadi zena kuna Zingitini ye zina zena ku banda makumbi mamazio ye malungu mamananene malenda diata. Mila miankaka mibwanga mu Nzadi mikwendanga bibota mpe.

Mila miamingi miaminene miena. Tala nkanda ansi. Konso kutukidi Nzadi kakuzayakene beniko, kadi mila mintatu, *Luapula*,

Lufila, Lubudi, miena miaminene ye miamila. Nga nto aLubudi yeti banzwa, vo into aNzadi, nkiangunu Nzadi yitukanga mu *mongo waKaumba* wena meta 1,700 mu ntela. Zanga biabinene beni biena mu nsi yoyo: *xanga kiaAlbert, Muta Nzinga* (Albert-Eduard), *Kivu, Tanganika, Moelo*.

Zanga biobio biena mu nzaku vakati ye Kongo ye nsi zankaka. Zanga biankaka biena mu ngudi ansi biena biabike.

Tanganika kiena kiakinene bonso Kongo diabanda, insi yena vakati ye Mpumbu ye Banana ku mbu. Ku Tanganika kutukanga mwila wena nkumbu Lukunga lubwanga mu Nzadi.

Ku ntandu aMuta Nzinga kwena miongo miaminene miena nkumbu *miongo miatuti* (Ruwenzori). Nile ucilumukanga mu nsi aNgipiti utukanga mu miongo miami. Miau miena meta 5,500 mu ntela, ye ku mbata kwena mvula zampembe ntangu zazansono.

Vakati ye Muta Nzinga ye Kivu mwena miongo miaminene mpe; miena nkumbu *Vilunga*. Miau miena meta 3,475 mu ntela. Mongo umosi *waKilunga* uvaikanga tia mpe. Vakati ye Tanganika ye Nzadi ye nate ye nto aNzadi vena *miongo miaMitumba*.

Mu ntini yaNzadi nsi yena yabiza ye yalendumuka, kansi ku ntini yaKasai kwena mbidi azimfinda zena zazinene beni.

Nsi aNtadi zaStanley yakabwa mu ndambu 6 zena baku-luntu. 1) *Ndambu aNtadi zaStanley* yena nkuluntu mu *mbanza yaNtadi zaStanley*. Ntadi zaStanley (Stanley-Falls) imbanza yayinene yena nkuluntu ansi yamvimba. Mavata mamingi ye mangolo matungwa kuna va sanga kiena mu Nzadi. Binwani ye matenda mpe biena momo mu diambu diamintantu, ibisi Alabia, ye bankaka bena babingi beni. Bwabu bisi Alabia bamana beduswa ye kubwa mu nsi yamvimba. Nga bateka nieka beni mu nsi tuka muna Aluwimi nate ye kuna Moelo. Bwabu bena mu simu diankaka diaTanganika. Minkiti ye minlongi miakatolika miena momo mpe. 2) *Ndambu aTanganika* yena nkuluntu mu *vata dia Albert*; minlongi miakatolika miena momo mpe. 3) *Ndambu aKabambale* yena nkuluntu mu *vata diaKabambale*. 4) *Ndambu aManyema* yena nkuluntu mu *Nyangwe*. 5) *Ndambu aWabundu* yena nkuluntu mu *Wabundu*. 6) *Ndambu anto zaItuli* yena nkuluntu mu *Avakubi*.

Ku *Towa*, vata dia *Bandouin* (Bandouinville), *Kibanga*, *Mpala* kwena minlongi miakatolika. Mavula maBula Matadi mena mamingi; mankaka imama: *Pueto*, *Malilo*, *Senge*, *Lofoi*, *Lusaka*, *Lokandu* vo *Liba-Liba*, *Kasongo*. Minkiti ye mindele miankaka miena miamingi beni mu nsi.

Minlongi mia B. M. S. miena ku *Yakusu* ye miankaka miangelozi miena ku *Mpala* mu simu dia Tanganika ye miankaka miena ku *Lofoi* ye ku *Luanxu* diena mu simu dia Moelo. Minlongi miomio miena mpe lukufi ye nzaku aKongo mu nsi a *Lovale*, insi yivwilu kwa bangelozo.

Lukufi beni ye nzaku aKongo ye zanga kia Bangwelo kwafwa nlongi waunene, iLivingstone, nkumbu avuma kikafwila *Kitambo*. Wafwa mu kia 4 mu Malasa 1873.

Ku nsuka aKongo kwena nto za Nzadi, nsi yibikwanga *Katanga*.

Mu nsi mwena bantu babingi beni bakabwa mu makanda mamingi. Ku ntini ya Ntadi za Stanley kwena *bakumu*, ye *bavungenia* bena nate ye Nyangwe. *Bamanyema* bena vakati ye Nzadi ye Tanganika. Baba bafwanane ye baetiopia. Bena ngolo zazingi ye nduenga. Bankaka bena lukufi ye Nzadi balobanga mbizi ye vetanga beni. Bankaka bakunanga mbongo zazingi. Mu diambu diabisi Alabia bakedi momo bameni luenga mu mambu mamingi. *Bamanyema* basalanga kinwani beni kwa Bula Matadi. *Batetela* bena vakati ye Nzadi ye Sankulu. Bau basalanga kinwani mpe kwa Bula Matadi. Bena ngolo beni ye kibakala kiakingi. Mavata mau mankaka mamanene. Ku Ngandu kwakala 10,000 mabantu, ye vata diamvimba diatungwa lumbu luangolo luakala mavitu 6 matulwa konzongolo biantu miabantu. Mundele wamona kani 2,000 mamintu.

Baluba bena vakati ye miongo mia Mitumba ye Kasai. Baluba ikanda diadinene beni ye bantu bangolo ye banduka beni ye balongukanga fu biabiza nswalu. Yau bakabane mu makanda mole mamanene, kansi bateka kala vakimosi ye bazola kanikina mindele kota mu nsi au. Mpaka zabwa ye nzonza beni mboki mvita, ye babingi bavondwa ye bankaka banatuka ye basabuka Sankulu. Batunganga nzo zazinene zilandasana mu minlonga ye mboki bakuna maba ye mankondo mu min-onga mu

zinzila zamavata. Bakunanga ntombo zazingi ye bakunanga mavia mantuadi. Via dimosi diena mayaka ye mayaka kaka, diankaka wandu ye wandu kaka. Mboki bavanganga biampila mu mpila ye babwanga minlele, kansi kabavwatangamio beniko. Bena kwau kinkete kiakingi kiyitukwanga mindele.

Ku nsi aKatanga bantu bakabane mu makanda mamingi. Bateka yalwa kwa mfumu yayinene beni, nkumbu andi Nsidi, kansi mboki kavondwa, ye Bula Matadi imfumu ansi. Vata diandi diakala Bunkeya. Makanda mankaka mama: *basanga, balamotowa, basila, bamitumba, balamba.*

Balamotowa ye basila bena mu simu diaMoelo mu miongo miaKundulungu ye balutidi mu ngolo. Yandi mfumu Nsidi walembana kubayala. Bantu baba bafwanane ye baluba mu fu biau.

47. *Nsi aLado.* Nsi yoyo yateka vuwa kwa bangelozo, kansi mu Maya kia 14 mvu 1894 bawawasana, vo yina yadulwa kwa B. M. mu Kongo.

Nzaku zansi zazi: *Nile ye nsi abangeloxo ye nsi aUele.* Nsi kayena yayineneko kansi yabiza, kadi nlangu miamingi ye mindimba mialendumuka miena. Miongo miankaka miena ye miena vakati ye nsi aUele ye nsi aLado.

Ku banda kvena *xanga kiaAlbert* kitukanga mwila waunene bonso Nzadi, nkumbu amwila wowo *Nile.*

Lado imbanza yayinene yena nkuluntu; yena mu simu diaNile. Mbanza yayi yena bantu babingi. Nzo zau zabiza zazinene beni zena.

Wadelai ye Dufile ye Labole imavata mankaka mu simu diaNile. Mavata mama mena bantu babingi mpe.

Mundele wateka kala kuna, wayala nsi yamvimba, kansi wakubwa. Mboki mvita zazingi zakedi kuna, ye bamadi bakutu baka nsi bameni beduswa.

Bamadi balutidi mu ngolo ye bazolele yala nsi yamvimba. Bafwanane baalabia mu ngolo ye nduka. Yau kabasambilanga bitekiko, kansi kabatomene sambila Nzambi, bonso bufweniko.

Makanda mankaka mansi imama: *babongo, badiuka, badinka.*

Babongo kabena bangoloko. Baluta kunanga mbongo zau ye salanga salu biau. Bafulanga ye bena kinkete mu lekwa biabingi. Yau bavwatanga bititi ye makaya.

Badiuka balutidi, kadi bena babingi ye nsi au yayinene. Bau baluta kalanga kuna ntandu ansi yaLado. Babakala kaka banwatwanga nsamba, kansi kabavwatanga widi nlele nkutuko vo lekwa kiankaka. Mavata mau kamatoma tungwangako Batulanga nzo zau mu nkati amavia mau. Mu diambu diangolo zau, kadi ntela miamila bena mpe, bavumunwanga beni ye banwanisanga makanda mankaka.

Badinka bena ntela beni ye ngolo zazingi. Batondanga mu zieta ye nwana mvita. Balembwa vwatanga lekwa, kansi banwatanga nsamba mu bikoba. Bakento bavwatanga tende kiankanda abulu. Bulu biatoluka bikebwanga bonso zingombe ye zinkombo ye mameme.

Minlongi miaNzambi kamienani kunako.

B. Lutangulu luankaka mu Kongo.

48. *Kongo* inkumbu aNzadi kuna Eulopa ye nkumbu ansi zazonsono zena mu Afelika zicilumukanga Nzadi ye mila miamionsono mibwanga mu Nzadi.

Nsi zankaka zena kuna ntandu zicilumukanga mila mibwanga mu Nzadi zivwilu kwa bafalansa. Nkiangunu nsi zozo zibikwanga *Kongo diafalansa*.

Nsi zankaka zena ku banda zicilumukanga mpe mila mibwanga mu Nzadi ye nsi zozo zivwilu kwa bapotungali ye zibikwanga *Kongo diapotungali*. Kongo diadi dibikwanga *État Indépendant du Congo*.

Va kintete Kongo kadiazayakana ku Mputuko, kansi mundele mosi wateka bakula vuma kibwanga Nzadi mu mbu. Mboki mindele miabadika zaya nsi, ye miamingi miababdika kwiza mu diambu diakitila bantu. Nani wateka mona Nzadi kuna Banana?

Kimfumu kiaKongo kiateka kala. Kwe kiakala? Nzaku zakimfumu kina bwe zakala? Nsi yina bwe yakambwa mambu maNzambi, ye bila nkiana kiavaikusulwa minlongi mu nsi? Bwabu bisi nsi yina bafwanane ye bankaka balembolo zaya mambu maNzambi. Beti longwa kwa minlongi miaB. M. S. kuna Kongo diantotila. Banani babaka nsi yina ye nsi aKabinda? Banani bakanikina mindele mu vwa nsi yamvimba? Bila nki bakanikinabo?

Tala, ntangu yina nsi zazi zena mu ngudi kazazayakanako, kansi tuka mu mvu 1816 mboki mindele miabadika tombuka. Mvu una mundele *Tuckey* watombuka ku Matadi ye nate ye kuna Isangila. Mundele wa Nzambi, nkumbu andi *David Livingstone*, watombuka mu nsi aKasai mvu 1854, mboki kamona mbadukulu aNzadi ye zanga biaMoelo ye Bangwelo mvu 1868. Mvu 1869 wateka mona zanga kiaTanganika ye Nzadi kuna Manyema.

Mvu 1876 Mundele *H. M. Stanley* wabakula zanga kiaMuta Nzinga ye mvu 1877 zintadi zaStanley zena kuna Zingitini. Kuna kabaka malungu mamanene ye wabadika kulumuka mu Nzadi nate ye kuna Mpumbu kukaluaka kia 31 mu Yuli mvu una. Mboki wananguka diaka ye waluaka kuna Isangila ye ku Boma kia 9 mu Ang. Nkianguu mundele Stanley wateka mona Nzadi, bonso buyikwendanga. Mu nzila yina kamona mpasi beni.

Mvu 1878 nlongi wantete wayiza, nkumbu andi Henry Craven ye mboki bankaka. Yau batunga kuna Kongo diantotila (San Salvador.)

Mvu 1885 mfumu zabisi Eulopa bawawasana, vo nsi zazi zazinene zimeni zayakana zina kala nsi mosi, ye nsi yina yadulwa kwa nkuluntu waunene wena ku Boma ye mfumu aBelezika yina kala mfumu ansi ye ntabidi ansi, nkumbu andi *Leopold II*.

Nzaku zaKongo zawawuswa lumbu kina mpe. Bwe zenina? Tala nkanda ansi ye § 32. Nki amila ye zanga ye miongo biena mu nzaku zaKongo bivambisanga Kongo mu nsi zankaka? Nsi yoyo nki azinsi? Bantu bakwa bena mu Kongo? Kilometa bikwa bialuse biena ye Kongo?

49. Kongo diakabwa mu ndambu zole. *Kongo diabanda ye Kongo diantandu.*

Kongo diabanda insi yena vakati ye mbu aAtalantika ye Mpumbu. Kongo diabanda diadike beni, butubanzangadio mu ndambu yankaka yayinene. Mu Kongo diabanda mwena miongo miamingi miamike. Mindimba miaminene mwankatu. Miongo miaminene bwe mibikwanga? Nki kikanikinanga makumbi mu kwenda nate ye Mpumbu? Kwe kulutidi mu kala ntadi zazinene? Kongo diantandu indambu aKongo yena ku ntandu aMpumbu, nkianguu yena yayinene beni. Tuka ku Mpumbu ye nate ye

ntadi za Stanley ye kuna Manyema nsi yena yalendumuka ye mindimba miamingi. Kansi mu nzaku za Kongo mwena miongo. Kwe kulutidi mu miongo? Mongo waunene mu Kongo diamvimba kwe wena ye bwe ubikwanga? Nki amiongo Nzadi yitukanga? Mongo wa Palabala wena meta 525. Mwankaka miongo mia-Mitumba miena 2,000 mam. Kwe kukalanga mbidi amfinda?

50. *Minlangu*. Zanga ye mila ye nlangu miankaka miena miamingi beni. Nki azanga kilutidi mu nene? Kamba ye songa va nkanda ansi zanga biankaka biabinene. Tanganika kiena km. 650 mu la ye km. 30 ye 80 mu sadila. Luse luena kml. 35,000; Moelo kml. 5,000; Bongwelo kml. 4,500. Nki amila mitukanga mu zanga bina biabinene? Zanga kia Tumba kiena kml. 1,750. Zanga kia Leopold II kml. 2,500; Muta Nzinga kiena kml. 4,500; zanga kia Albert kml. 3,900.

Nzadi inlangu waunene beni wena 4,000 makilometa mu la. Mboki mila miankaka miamingi beni mibwanga mu Nzadi, imiau mivanganga Nzadi yayinene beni. Amazone kaka kuna Amelika ulutidi Nzadi mu ngolo ye nlangu wawingi. Kansi vo mu la buna mila miankaka mivokele Nzadi mu la.

Kwe kubadukulwanga Nzadi? Kamba mila mina mintatu vo mia miaminene mitukanga Nzadi. Nki amwila ulutidi banzwa, vo into a Nzadi?

Kamba nkumbu zansi za Kongo (Districts) ziviokanga Nzadi. Kamba ye songa mila miamionsono mibwanga mu Nzadi mu simu dialubakala. Tuka ku Matadi nate ye kuna nto a Nzadi ye kamba mpe mila miamionsono mibwanga mu Nzadi mu simu dialumoso. Tala bonso bumilandasanganaga. Kamba ye songa zinsi ziviokakanga mwila mwila.

Mila miole mibwanga mu Nzadi milutidi mu nene. Nki amila miomio? Nki amila mibwanga mu Kasai? Nki amila mibwanga mu Ubangi? Nki amila mitukanga mu Kongo diapotungali ye Kongo diafalansa.

Tala mila miami miankaka bonso bumiena mu la: Ubangi km. 1,660; Lomani km. 1,550; Kasai km. 1,530; Sanga km. 1,400; Luapula km. 1,270; Aluwimi 1,070; Luki 1,000; Kwilu, Luvu, Mpozo km. 200 kaka.

51. *Mpeve yansi*. Mpeve yena mu Kongo yena yambi

ye yitukisanga yela kwampila mu mpila. Ibila kibikulwanga nsi »ndiamu xamindele». Yela kubakwanga mu diambu diamvula zazingi ye mwini wangolo ulembananga mindele yukwa. Mboki mfinda zazingi ye mindimba miamingi ye mabu ye nlangu miena nadingi-dingi biena, bilembolo kunwa, kansi bibutisanga bindekwandekwa bisambukisanga yela.

Nitu nayuku-yuku iyela kwazayakana beni, kadi bakongo ye mindele babelangako. Vo yela kuna kala ngolo ye menga mana vaika, buna kwena kwambi, kadi fisidi, nga babonsoho bafwilangako. Bakongo kabafwilanga yela koko beniko.

Vumu vioka iyela kulutidi mu nsungi zankaka; bakongo balutidiko baka ye fwila mpe. Nga mindele mpe milendako fwila.

Cubu-cubu ye *kutu-kutu* ye *bimwengi* bibelanga bakongo beni. Mbatu babingi bafwilangabio. Yela kwankaka kwampila mu mpila kwena, kansi *yela kwatulu* kulutidi, ye wonso ubakangako una fwa kaka.

Mwini utezulwanga mu tezo bibikwanga *telemometa*. Kuna Boma tezo 38 biakedi mu kini, kuna Banana tezo 34, kuna Bangala tezo 28 ye mu nsi aNtadi zaStanley tezo 37, mu simu diaTanganika tezo 35. Mu sivu tezo kiena ku Banana 16 ye kuna Bangala tezo 20. Ku nsi aKwango kwakedi tezo 11 kaka mu sivu. Mu Kongo diamvimba mwini ulutidi mu Febulali ye kawawingiko mu Yuli.

Nsungi zole zena zazinene mu Kongo diamvimba. Mu Kongo diabanda kamulendi noka mvula mu sivuko, kansi ku ntandu kunokanga mvula nsungi zazonsono. Kansi buzinokanga mvu wamvimba, buna kamu ngolo beniko. Mu nsi eto zilutidi noka mu Apila ye Novemba; ku Mpumbu mpila mosi, kansi ingonda zole kaka zikondolo mvula; ku Bolobo zilutidi mu Nov. ye Des., ye ngonda mosi yikondolo mvula; ku Basoko zilutidi mu Yuni ye Yuli, mboki mvula zena mu ngonda zazo; ku Yakoma zilutidi mu Yuli ye Sept.; ku Lusambo zilutidi mu Des.

52. *Lukabulu luaKongo*. Kongo diateka kabwa mu nsi zazingi zayala mfumu zazinene. Kuna simu ditalane Banana kwakala kimfumu kiaKongo. Kuna Kasai kwakedi kimfumu kiaMwene Yombo. Mu nsi aKatanga mwakedi mpe kimfumu

kiakinene kiaNsidi. Mu nsi aNtadi zaStanley mwakedi bimfumu biabisi Alabia, kansi bwabu bameni kubwa. Kuna ntandu kwakedi kinfumu kiakinene ku Bongaso ye ku Diabi. Bimfumu biobio bimeni, kadi mfumu zankaka zavondwa ye zankaka zafwidi, ye bwabu Bula Matadi infumu ansi zazonsono.

Bwabu Kongo diakabwa mu nsi 14, kidi diatoma yalwa, kadi nsi yena ye wandi nkuluntu. Mboki Bula Matadi uyalanga nsi aLado mpe kasi ye mvu 1894.

Tala nkanda ansi ye songa zinsi zazonsono ye kamba nzaku zau. Songa mbanza mpe zena bakuluntu mu nsi nsi ye mavula mamindele miaNzambi.

Mvu 1898 mindele miavwa mavata 265 ye miakala miamionsono 1,678. Miau mieti nieka mvu kamvu. Mu nsi aBanana miakedi 93, mu nsi aBoma 248, mu nsi aMatadi 372, mu nsi aZintadi 81, mu nsi aMpumbu 214, mu nsi aKwango 34, mu nsi Ubangi 16, mu nsi aNtadi zaStanley 160, mu nsi aKasai 90, mu nsi aZanga kiaLeopold II 15, mu nsi aEkwato 99, mu nsi Aluwimi 34, mu nsi aBangala 85, mu nsi aUele 137. Buna bena bisi Belezika bakedi 1,060 ye bankaka batukidi mu nsi zankaka.

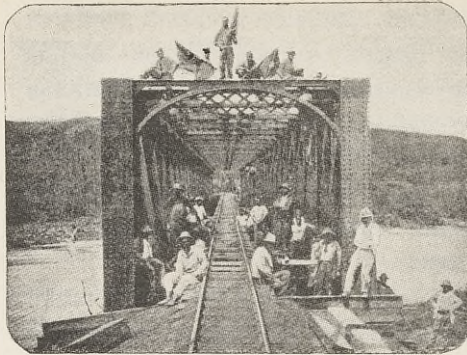
Mu mbadukulu amvu 1901 mindele miamionsono miakala 1,958.

53. *Nzila zansi.* Nzila zansi yayi zena zafietama ye zakonanana ye zambi beni. Kansi zankaka zibadikidi vangwa. Nzila azingamba yitukanga ku Matadi nate ye ku Mpumbu, ye yankaka yikwendanga kuna Popokabaka yakubukwa kwa Bula Matadi. Nzila zankaka zazinene zazingamba zena kuna ntandu. Mu nsi zankaka biamvu biatungwa ye malungu mabiza mansabukila mena mu nlungu miaminene.

Nzila yilutidi inzila adikumbi diantoto, yena vakati ye Matadi ye Mpumbu. Nzila yoyo nki amvu yabadukwa tungwa? Mvu minkwa yakedi tungwanga? Kilometa kwa yena mu la?

Salu kiatunga nzila adikumbi kiakedi mpasi beni, ye mbongo zazingi zameni futwa mu makalu ye biankaka ye kwa bisadi. Mwankaka kamwakedi mpasiko, kansi mwena nlungu miaminene ye miongo ye mabenga mwakedi mpasi mu tunga ye ntalu mu futa. Mu kilometa 1 kiakubukwa bafutidi tuka mu fal. 100,000 nate ye 240,000. Bandombe bakedi salanga bakala 9,000 mu mvu 1897—1898.

Zizi 12. Kiamvu kiaKwilu.

Bwabu nzila yankaka yeti tungwa ku Boma ye ku nsi aMayombe. Vakati ye, Uele ye Ibembo veti banzulwa mu tunga ye mboki mu ndimba aAluwimi nate ye nsi angelozo.

Nzila zankaka zabiza beni zena zidiatanga makumbi manlangu ye bibota ye malungu. Makumbi ye bota biabinene kwe bile-

nda kwenda mu Nzadi? Ye mu nki amila bilenda kwenda.

Mu zanga biabionsono mukwendanga mpe makumbi. Nkianguku tuka ku Mpumbu tulenda kwenda mu ntini zazonsono mu km. 18,000. Ku Mpumbu kwena 50 mamakumbi makwendanga mu Nzadi nate ye Ntadi zaStanley.

Bula Matadi wena makumbi 22 ye minkiti bena 18 ye mindele miakatolika ye mindele miankaka miaNzambi babeki 6. Kongo diafalansa diena 4.

Bulu biankaka bieti sadulwa kwa mindele mu kubanata vo nata bizitu. Va kintete bisi nsi bamweni mpasi beni mu nata bizitu, kansi bwabu nzila adikumbi yibasadisi. Kansi mwankaka mwakidi mpasi zozo. Ku Kasai kusadulwanga bangombe; mwankaka mwena bakavalu ye zimpunda.

Bwabu telefoni vo lami kieti tungwa tuka ku Boma nate ye ku Tanganika, nkianguku kampasiko mu zaya minsamu nswalu.

54. *Minti ye bititi.* Mu Kongo mwena mfinda zazingi zena minti miampila mu mpila ye bititi ye mbongo.

Biankuna ye biandiwa biena masangu, wandu, zangi, masangu mantidi, ye mbongo zankaka zankunzu. Loso ye masangu mantidi bikunwanga mu nsi zena kuna ntandu ye mu nsi zaNtadi zaStanley ye mu nsi aKasai. *Mianxi midiwanga* miena mayaka, nguba, mbala zampila mu mpila ye biankaka. *Bana baminti* bena malala, mankondo, sambodia, mamu, nkazwa, minsi ye biankaka.

Biandura biena nti wavinia, nti wakafe, nti wakoko vo kakao, makazu, maba. Minti miavinia miena mu mfinda zankaka ku Kasai ye nti miakafe miena kuna ntandu. Nti akakao ukunwanga kwa mindele ye ufwanane ye makazu. Makazu masumbwanga kwa mindele, mboki matutwanga ye matomuswanga ye masadulwanga mu nwa bonso kafe ye kakao.

Biansunga biena ndungu, dingwanzia, fwama, diamba ye biankaka biabingi. Nti miamingi miampangila bilongo mpe miena bonso nti wantoko ye nguba zangwela.

Biambwanga biena mabu, mpusu, mafubu, ye biankaka. Mafubu mabadikidi kunwa beni mu nsi zankaka, kadi mavangulwanga biabingi biampila mu mpila.

Biantungila biena biabingi bonso nkamba, mumpese-mpese, lubota, kola-kola, mvubi, mabu, ye biantinta bonso nkula ye nsonia. Nsinga miankwezo miena mu nsi yamvimba ye mivangwanga nkwezo mitekwa kwa mindele. (Biankaka tala »Nkanda abilekwa bianza».)

55. *Bibulu* biena biabingi biampila mu mpila. *Biatoluka* bikebwanga kwa bantu biena zingombe, nkombo, ngulu, mameme, mbwa, nsusu, mavwadungu.

Bivetwanga biena zinzau, nkombo zatiti, valangi, nsungu, zobongo ye biankaka biatiti. Biankaka biatiti biena ku ntandu, bibikwanga nkudu ye ngu. Ngo zena mwamonso, ye nkosi zena ku ntandu ye ku Kasai ye Katanga. Mukoko umonikanga kuna ntini ya Bangwelo. Bakamela kwango bena mpe ku ntini yina ye ku Tanganika.

Kuna Kasai ye ku ntini yazanga biabinene kwena mbidi aminsi ye mamevwa ye bimbungu. Mu Nzadi ye mu mila miaminene mwena nguvu ye ngandu zazingi ye mbizi zampila mu mpila. Kuna ntandu kwena mpe bazeba. Ku ntini yantadi zaStanley kwena bimpenzi biabinene biena nkumbu ngolila. Biau bifwanane ye bantu mu nene ye biviokele beni mu ngolo. Biankaka tala »Nkanda abilekwa bianza».

56. *Makanda mabantu*. Fisidi, nga kanda dimosi kaka diena mu Kongo diamvimba, nkumbu akanda *bantu*, kansi mu nsi aUele mwena kanda diankaka dibikwanga kanda *dianuba*. Bantu bobo balutidi fwanana ye bisi Sudani ye Abesinia; bau

kabenani mwankaka mu Kongo diadiko. Mboki mwena kanda *diabatua*, ibantu badukakana, bakalanga mu zimfinda zazinene mu nsi aAluwimi ye Kasai ye mwankaka. Bau bazayakane mu ntela miau miamikufi; buna bena bakalanga meta 1 ye findambu ndambu kaka. Kabena diela ye luzolo mu kuna mbongo vo tunga nzo zabizako. Nzo zau zazike ye zavindumuka.

a) Kanda diodio diadinene dibikwanga *bantu* dikabane mu makanda mankaka mamanene: mboki mau makabwanga mu mankaka ye zimvila. Kamba ye songa va nkanda ansi makanda mamonsono mena mu Kongo. Kamba mpe fu biau biankaka biasonukwa mu mau.

Ku nsi aKasai ye mu ndimba aSankulu mweti lutila mu kala bantu babingi. Lukufi ye Lusambo mwamonika 10,000 mu vata diadinene. Mu ndimba aLuapula ye Uele mwena mpe babingi beni. Kansi bwabu yela kwampila mu mpila ye yela kwatulu mpe kweti fukisa bantu mwamonsono.

b) Bantu baba babonsono bavovanga ndinga zampila mu mpila, kansi mambu mankaka malenda fwanana vo kala mpila mosi. Mu Kongo diabanda mwena ndinga mosi, kansi ku ntandu zena zazingi. Bika tuatala mambu mama: mosi, zole, tatu, ia, tanu, bonso bumabikwanga kwa makanda mankaka:

Bakongo	bamongo	bangala	baasande	baluba	basansibali	ku Diabi	ku Ilebu
Mosi	omo	moko	sa	omoa	mocia	moti	moko
Zole	ipe	mibozi	oye	ibidi	bili	mibole	mibozi
Tatu	isatu	miatu	biata	isatu	tatu	misatu	misatu
Ia	ine	mine	biama	inalu	ne	ekwengena	mine
Tanu	itanu	mitanu	biswe	mitanu	tanu	ebumoti	mitanu

c) Bonso bwakedi ntama mu Kongo diamvimba kabuzayakeneko, kadi bisi nsi kabena minsamu mu nsi nkuluko, kadi kabazaidi sonikako. Nkianguu mabanza mole mena mu nsi nkulu; kani baluta mu nsi nkulu mu nduenga ye mu salu, kani balutidi bwabu. Tuzaidi, vo zimfumu ye bimfumu biau ye bantu

balutida mu kala babingi nsi nkulu, kansi nduenga zabisi nsi zilutidi mu mvu miazimunini, mindele bumiayiza, kadi mindele bumiayiza, babwana lekwa biampila mu mpila biavangwa ntoko beni ye mbote beni ye bazaya fula sengwa ye nsongo. Kansi mu nsi nkulu mpila ankaka, kadi lekwa biafiuma biavangwa mu matadi biamonekene mu ntoto. Nsengo ye zimbele ye biankaka biavangwa mu matadi biamonekene, bubatungidi nzila adikumbi.

57. *Nkadulu zabisi nsi.* Bisi nsi bakabane mu ndambu zole: bamfumu ye minanga. Mwankaka kamwenani diswaswana beni ye mfumu ye nangako, kansi mwankaka diswaswana beni. Nanga weti banzwa bonso kalekwako ye ulenda vondwa ye vangwa bonso bonso. Kansi mfumu yeti vumunwa ye zituswa. Minanga mitatumuswanga sala ye nata bizitu ye nwanisa zimvita, ibila kitekulwanga ye sumbulwanga minanga. Bankwa miamfumu bena babingi beni mpe mu makanda mamonsono, kansi mwamonsono mwena mosi vo bankaka balutidi mu kimfumu ye bena minyadi miansi ye minyadi miamavata. Mindele miabwana mfumu yayinene, nkumbu andi Yomvo, wayala kanda diadionsono diabalunda. Ku Katanga kwayala mpe mfumu yayinene, nkumbu andi Nsidi. Ku nsi aUele kwakedi zimfumu zabisi Sudani zayala biazia biabantu. Mfumu Ngongo Lutete yakedi mfumu yabatetela ye yasadisa Bula Matadi mu kuba bisi Alabia. Yandi wanata 2,000 mabinwani. Kansi mboki kavondwa 1893, bukabwila Bula Matadi ye wavonda mindele.

Bantu bakalasanga vakimosi mu mavata. Mankaka mena mamananene mena nkama zazingi ye mafunda mabantu. Mau mayadulwanga kwa mfumu ye bamakota bandi. Mwamwingi zimfumu ziyalanga mu ngolo beni ye zivanganga mionso mina, kidi bazituswa ye bavumunwa. Mina miankaka milenda fwanana, kansi miamingi miena miambi ye miabuzengi. Mvutulu andinda yikalanga mpasi ye ntatumusu ye kwama beni.

Mbatu mfumu kibeni lenda kongudila diambu, kansi mambu malutidi tewanga va maboko vakutakananga babingi. Fu bianzenza biena mu nsi zankaka, bubana ta mambu.

Tutu yenge kiena va kati ye mavata, kansi mambu ye zimvita bilutidi. Vo luwawanu lualunene ye luayenge luna

wawuswa, buna zimfumu zizakasananga menga (Tala § 45). Mbatu badianga nkondo, bubalenda yoka muntu mu makaya mamankondo.

Bakento kabavumunwanga beni mu Kongoko, fisidi nga bafwanukuswanga ye minanga. Nga mwankaka bazituswanga beni ye basaduswanga mu salu biau, inga, mu nsi aKasai babakala balenda luta kuna, ye bakento batunganga zinkwala ye biankaka.

Mwamonsono baluta kwelasananga. Balutidi kwela bakento babingi. Zimfumu zabisi asande ye mambutu zilenda keba nkama zabakento. Nsidi ku Katanga wakala 3,000 mabakento.

Fu biakwela biena biabingi, kansi kamu nsi yimosi nkutuko balenda kalasana bilekwa biau ntuali, bonso bufwanane. Bakala dikebanga ye sadilanga biandi ye nkento vo mfumu andi ukebanga biandi. Kabulendi kala, bonso bwasonukwako, vo babole bana kala nsuni umosi.

Mwamonsono bantu basambilanga ye bavuminanga minkisi vo zimpeve zabafwa. Minkisi ye biteki biena biampila mu mpila ye biangitukulu beni. Mabanza mau mu Nzambi ye mu mpangulu abilekwa mena manzenza. Ye mabanza mena mpe mu bafwa ye nkitukulu abafwa.

Banganga bavumunwanga beni mu diambu diangolo zau zibeti banzulwa. Bau balenda tatimisa ye kwamisa ye vonda bantu mwamonsono. Bonso bwenina mu mambu mama mu Kongo diabanda, ibuna bwenina mwamonsono.

58. *Fu biabisi nsi.* Nzo zitungwanga mwamonsono, kansi zena ntungulu zazingi. Keti bwe zitungwanga mu nsi aUele ye Aluwimi? Mwankaka bonso mu nsi aNtadi zaStanley mutungwanga tumbu tuangolo tuantabidila mavata; tuau tubikwanga »boma». Mu tuau mukebulwanga mpe bangombe.

Dia kudiwanga mu nsi kwena kwampila mu mpila. Mwamwingi nsuni miabantu milutidi. Keti kwe balutidi dia bantu ye keba ye yanga nsuni miabantu, kidi miadiwa lumbu kalumbu? Bangala babikanga nsuni miabantu »mbizi zivovanga». Bisi Kongo diabanda balenda tonda kwa Nzambi, fu kiokio bukialembwa zaywa mu nsi. Nanga kiateka kala, kansi kiakatuka, minlongi miakatolika bumiateka kwiza ku Kongo diantotila. Kadi nanga mambu maNzambi malongwa, vo mazaikuswa fuma mu ntangu

yina, kadi mwankaka bamweni zizi biaYesu ye Malia ye biankaka.

Mboki bantu badianga lekwa biabionsono. Biankaka bikanukunwanga mwankaka, kansi bidiwanga mwankaka.

Ntoko zivwatwanga zena zampila mu mpila. Nga mimvwatu kamisadulwanga beniko; mwankaka bena mpene nadede; mwankaka nsuki zazila beni zena zitu zivwatwanga; keti kwe?

Ntoko zena mwamonsono, indwatunu ansamba. Nsamba zankaka idimbu biamakanda; zau zikalanga mu zizi. Zantoko zena mwankaka mu nitu. Mwankaka minlunga miazitu nate ye kng. 29 mi-vwatwanga mu malu ye moko ye mu laka mpe. Miankaka miena mu matu ye mbombo. Mu nsi aUbangi ye mwankaka bavwatanga »pelele» iveso kiasadila kianti vo kiampungi; kiau kitulwanga mu koba kiateka tobulwa mwasi.

Zizi 13. Ntoko zabasongo.

Mimvwatu miamvita ye ntoko zozo mpila ankaka; kidi bamonika nganzi zazingi.

Meno ye nsuki bibanzulwanga mpe, bonso bubina kala ntoko; meno matetwanga vo bukunwanga; ye nsuki zivangwanga ntoko zazingi zilembane muntu bangula.

Badianga bantu bavwatanga nsinga miasomwa meno mabantu madilu. Mwamwingi nsanga miampila mu mpila mi-vwatwanga mpe.

59. *Salu biabisi nsi.* Salu kiakuna mbongo kilutidi mwamonsono, kadi bantu balutidi dia mbongo zankunzu. Mu nsi aKasai mukunwanga mavia mamananene beni, ye babakala basadisanga bakento bau. Mbongo zikunwanga mu Kongo diabanda zena mwamonsono, kansi mwankaka mukunwanga mpe masangu mantidi ye mankaka mafwanane. Loso lukunwanga mpe.

Nzo zitungwanga kwa babakala, ye bafulanga mpe biampila mu mpila biansongo bonso nsengo, zimbele, biubi, ye madinga ye luazu biankaka ye nlunga miau ye ntoko zankaka zazonsono.

Minkisi ye biteki bivandwanga kwa banganga. Biankaka bivangwanga mbote beni mu zimpungi. Babingi batomene zaya vwata ntoko zampila mu mpila. Mu usi aUele ye Ntadi zaStanley muvungwanganga mungwa kwa bantu. Keti bwe bavangangawo?

Kinkete kiabantu kiena kiakingi mu bwanga minlele ye tunga zinkwala ye biampila mu mpila. Nkaku zankaka zitoma tungwanga ye zivangwanga mpe ntoko bonso biluazu. Bangala ye Basoko bavalanga malungu mamananene malenda nata 150 mabinwani.

Zingoma ye nsambi zampila mu mpila zena mwamonsono ye zitoma vangwanga, bonso bwena kinkete.

Bisi nsi bakitanga mwamonsono ye bena luzolo lualungi mu kita. Bakitilanga vo budisanga madia mau, mboki babingi batekanga zimpungi ye nkwezo ye minkandi ye batambulanga minlele, tia ye mungwa bibana vutuka teka mwankaka. Nkiangunu mazandu mena mwamonsono ye mamingi, kidi balenda kita lumbu kalumbu.

Bivanza biakisi nsi biena biampila mu mpila: mwankaka musadulwanga zintaku, mbadi, masefi ye lekwa biansongo ye bianzaba. Tia ye mungwa nkievo bivanza mpe ye minlele miamputu.

Bwabu Bula Matadi wavengi bivanza biambote biapalata ye biansongo ye biapapila.

60. *Luyadulu luansi.* Kongo (État Indépendant du Congo) diyalwanga kwa mfumu *Leopold II* mu nkuluntu waunene (*Gouverneur*) wena ku Boma ye bakuluntu batatu bena ku Belezika. Ngiadulu ye mina miavangwa mu Kongo imina miena mu Belzika. Ndinga au mpe ikifalansa.

Ngiadulu aKongo yena mu Belezika yikabane mu bakuluntu batatu: 1) umosi utalanga ye wawasanga mambu mena vakati ye Kongo ye nsi zankaka zaMputu. 2) Wankaka utalanga ye dedisanga mbongo zifutwanga ye zitambulwanga bonso mpaku zabilekwa ye biankaka biabingi. 3) Wankaka utalanga ye usungikanga

ngiadulu, bonso buyenina ku Kongo, ye mina ye bisalu, bonso bubienina.

Mu Kongo ngiadulu ansi yikabane mu nkuluntu waunene (Gouverneur) usalanga mu fulu kiamfumu Leopold II ye bakuluntu bankaka bakunsadisanga ye luengisanga. Mboki bakuluntu bankaka bena bavewa salu salu, bonso bubienina.

1) Nkuluntu aminkongudidi utalanga, bonso budedusulwanga mambu ye salu biankaka bifwanane.

2) Nkuluntu andatunu abizitu ye makumbi maBula Matadi ye salu biampila yoyo.

3) Nkuluntu abisadi biankununu akafe ye biankaka ye salu biankaka bisadisanga mindele miaBula Matadi.

4) Nkuluntu utalanga nkitulu ambongo zaBula Matadi ye mfutu ye mpaku mu biobio.

5) Nkuluntu asalu kiantungulu anzo yantabidila ku Cinkakasa.

6) Nkuluntu abinwani ye salu ye mambu mau.

7) Nkuluntu utalanga ye dedisanga zimbongo zifutwanga ye zitambulwanga.

Minyadi miankaka ibau bena bakuluntu mu zinsi (districts) zaKongo; nsi nsi yena ye wandi nkuluntu, kidi nsi yatoma yalwa. Nkuluntu ansi una tala salu biabionsono mu vula diandi ye nsi andi ye dedisa salu kiokio kwa ngiadulu ku Boma. Ibuna bweti yadulwa Kongo.

61. *Salu kiaBula Matadi.* Bula Matadi kana yala nsi kakako, kansi una tala, vo bisi nsi bana tomuswa ye zaikuswa mambu mabiza ye salu biampila mu mpila. Va ntete bisi nsi kabalendi toma zaya diambu diodioko, kadi mbatu Bula Matadi kena nlembamiko, bubalembolo zola kunwila.

Mu Kongo mwena lekwa biabingi bilenda sumbwa ye fiduswa ku Mputu. Biankaka bizayakane, kansi biankaka bisidi bina zayakana ye sadulwa.

Kiuma kilutidi sumbwa ye fiduswa ku Mputu impungi kwandi. Kansi tuzaidi mpe, vo minkiti miamingi miena mikitilanga mpungi ye biankaka. Minkiti miena makabu mamingi, buna miena miena makabu 30.

Mu mvu 1899 zimpungi zatekwa mu fal. 7,555,460 kansi natalu yoyo yeti lutila mvu kamvu.

Nkwezo ilekwa kiankaka kisumbwanga beni ye kifiduswanga ku Mputu. Mu mvu 1897 nkwezo miatekwa mu fal. 8,311,000. Kansi mvu 1899 mu fal. 28,973,505. Mu nsi aEkwato ye Kasai ye mu ndimba aLomami mulutidi nkwezo miabiza.

Mu nsi aBoma mubadikidi kwangwa nkamba miamingi beni mina fiduswa ku Mputu mu tekwa. Ku Banana kutambulwanga zitu biabingi biaminkandi ngonda kangonda. Nguba ye lekwa biankaka bivangwanga bilongo bieti yonzukwa ye fiduswa ku Mputu. Lekwa biabio biasumbwa ku Kongo mvu 1899 ye biatekwa ku Eulopa bafwa fal. 39,138,283.

Kansi mu lekwa biabionsono bisumbwanga mufutwanga biankaka, kadi bisi nsi kabazolele falanka ye falankako kansi tia, mungwa, minkele ye biabingi biankaka. Mvu 1899 nlele, tia, mungwa ye biankaka biayiza mu nsi mu fal. 8,447,282. Kwa mindele lekwa biayiza mu nsi mu fal. 7,157,358. Biankaka biobio biasadulwa kwa mindele, kansi bialuta futwa kwa bisi nsi mu madia ye biankaka. Mvu kamvu mbongo zeti luta kwiza mu nsi.

Salu kiankaka kiaBula Matadi kiena mu kuna kafe ye nti akakao ye biankaka. Kafe bubisadulwanga beni ku Mputu ye bubilenda mena mwamu nsi, buna Bula Matadi zolele badika kunisa yandi kibeni, kansi mboki longi bisi nsi, kidi babaka biankitila ye baka salu ye mbongo. Mwamwingi mweti kunwa kafe ye nti akakao ye mwankaka fumu ye mafuku mpe. Mvu miankaka mboki nsi yina badika kala salu biabingi ye makani ye nduenga bonso ku Mputu.

Mu mvu 1890 babadika tangisa skulu kialongukila kuna ye sala salu biankaka, bonso bubienina mu nzila adikumbi, kinkete kiaminti ye kinkete mu salu biasengwa ye biankaka.

Tuzaidi, vo mpeve ansi yena yambi kwa mindele ye bisi nsi, kansi Bula Matadi yundulanga ye fidisanga badokuta babingi, kidi batonta zaya, bonso bufwanane, kidi bantu baluta vuka.

Kansi nsi kayilendi tomuswa nadede mu mbongo ye mu skulu bilongulwanga salu biampila mu mpilako, kansi bisi nsi bena nsatu azaikuswa tanga ye sonika ye zaya mambu mankaka mampila mu mpila, kansi buna mena mambu maNzambi malutidi. Nkianguu luzolo luaBula Matadi luena mpe, vo bantu banamo zaya. Ku nsi aBelezika kutukanga minlongi miakatolika milo-

nganga mambu maNzambi, bonso bumalongulwanga kuna. Kansi minlongi miankaka mu nsi zankaka mikwizanga ye mizolwanga kwa Bula Matadi (Tala § 63).

62. *Mina miansi.* Mina miabisi nsi miena bonso bonso ye miamingi kamifwananeko. Mina miankaka miaBula Matadi miami:

1. Nsumbulu ye ntekolo abantu kayina vutuka kalako, kansi bantu babonsono bana kala bankwa miamfumu ye vumunwa ye zituswa, bonso bufweni.

2. Nkasa ye mpondolo zazonsono zabantu zakanukunwa. Labula, yanga ye nkanu miankaka miakanukunwa mina kongudulwa kwa Bula Matadi.

3. Bula Matadi inkongudidi waunene mu nsi, ye bonso bukana kongudila, ibuna kaka.

Mboki Bula Matadi zolele, vo bantu bana sala ye vata zinzila ye vanga biamvu ye longuka salu biankaka bonso nkununu akafe ye luenga mu tomisa nitu ye tomisa nsi.

Kolama kwakonsono kwa minyadi kuvutulwanga ndinda. Binwani biandi biena salu kiokio. Kansi biena mpe mu sadisa bantu, vo bana bwilwa ye vangwa diambu. Bina tabila nsi mpe, vo mintantu mina kwiza. Nkiangunu bisi Alabia bayoka mavata ye bavonda ye bakanga mafunda mabantu, babeduswa ye bakubwa mu nsi.

Skulu kiakinene kiabinwani kiena ku Boma. Skulu kiankaka kiena ku Bangala ye Basoko ye mwankaka. Bwabu bena kani 15,000.

Mu diambu diangiadulu ansi ye salu biabionsono Bula Matadi wafuta fal. 17,215,975 mu mvu 1898, kansi watambula fal. 14,765,050 kaka bonso mpaku ye mu nkitulu ye nsumbulu abilekwa biandi.

63. *Salu kiaNzambi.* Kongo budiabadika zayakana kwa mindele, buna miau miakula fidisa minlongi, bisi nsi kabidi teka bwana malavu ye fu biambi biamindele miankaka. Myu 1878 nlongi wantete wayiza, nkumbu andi Henri Craven, mboki minlongi miami ntumbu landa: Comber, Grenfell, Bentley B. M. S. Baba bole bakidi moyo mvu wau 1901, kansi bankaka bafwa nswalu beni. Mindele miomio miateka tunga ku Kongo diantotila ye ku Mpumbu ye ku Lukolela. Bangelozo bankaka batunga mu

simu diaTanganika. Mboki bisi Suede (S. M. S.) bayiza. Nlongi wantete, nkumbu andi Engvall, wayiza ku Mpalabala, 1881 ye 1882 minlongi K. J. Pettersson ye N. Westlind miayiza ku Kongo. Tala zizi 9 ye 10. C. J. Engvall wakidi, kansi wakatwa vutuka mu diambu diayela. N. W. wafwidi 1895 kuna Las Palmas, kansi K. J. P. wakidi mvu wau (1901). Yandi wateka tunga ku Lukunga ye ku Mpumbu ye mboki ku vata diaEkwato vo Bondaka. Ntangu yankaka wazieta nate ye kuna Ntadi zaStanley, bubazomwa kwa bangala. N. Westlind wasala Mukimbungu ye wabadika sekula mambu maNzambi, nate ye kamana luwawanu luamona. Minkanda miankaka wakubika mpe.

Mvu 1883 minlongi miaA. B. M. U. miayiza ye 1886 mia B. T. M. Bwabu mia B. T. M. kamibeki mavula mu Kongoko, kansi mu nsi zankaka zaAfelika. Mvu 1889. mindele miaC. B. M. ye C. & M. A. miayiza, ye mvu 1890 mia A. P. C. M. ye 1891 minlongi miaA. M. miena mu nsi aKatanga. Mboki minlongi miamingi mu makabu mamonsono miayiza mvu kamvu. Bwabu bena nkama mosi ye madia, kansi kabalungidi mu kala mu nsi zazonsonoko. Nki azinsi zikondolo minlongi miaNzambi? Kamba ye songa mavula mamindele miaNzambi mu nsi nsi.

Bwabu salu kiaNzambi kieti neniva ye nieka mwamonsono. Babingi babotukwanga mvu kamvu ye beka mafunda mamingi. Minlongi miabisi nsi mieti badika kala, ye skulu kiaminlongi kitanguswanga mwamwingi.

Minlongi miakatolika vo minlongi miaBula Matadi, bonso bumibikwanga, miateka kwiza 1490 mu kia 29 mu Malasa Batunga ye babadika salu kiau mu Kongo diantotila. Kuna basala ntama yayingi ye mboki bakubwa kwa bisi nsi yankaka. Ntama mboki bayiza ye basala, nate ye bisi nsi babakuba. Mboki bakala ku St. Loanda.

Mu Kongo diadi bayiza mvu 1879 ye batunga mu simu diaTanganika. Mboki minlongi miamingi miakatolika miayizidi mvu kamvu ye bena mpe nkama mosi ye madia. Miau miena makabu matanu.

Bika Nzambi kasakumuna salu kiandi mu Kongo diadionsono!

C. Nsi zankaka mu Afelika.

64. *Nzaku*. Afelika indambu auza yena 2,980 *luabiari* *biaha*. mu *nene*, ye yena bantu *biari* 205.

Nzaku za Afelika zazi: *mbu aKati* (Mer Mediterranée) mu N., *Atalantika* mu W., *mbu aIndia*, *mbu aMbwaki*, (Mer Rouge), *Asia* kuna Suesi mu E., Afelika divambane mu Eulopa mu mwidila, imwidila aNgibaltali.

65. *Simu*. Nsongi zansi zitatu zena, ye *mbu* ye mimvaka miankaka mieti kota mu nsi, bonso *mbu aNginea*. Nsongi zozo zena *nsongi aNkunxu* (Cap Vert) ku W. *nsongi aVuvu kiabixa* (Cap de Bonne Esperance) ku S., *nsongi aNgadafui* ku E.

Lukufi ye *simu* ye mu kati ambu mwena sanga biankaka, bonso *Madangaskali*, *Sansibali*, sanga *bia Komole* ye *bia Maskalena*, buna *biena* mu *mbu aIndia*; *St. Helena*, *St. Thome*, *Fenando-Po*, sanga *biaNkunxu*, *Tenelifa*, *Las Palma*, *Madeila*, sanga *biaAxole*, buna *biena* mu *mbu aAtalantika*.

66. *Luse*. Afelika dilenda kabwa mu ndambu tatu: *Afelika dianode*, *Afelika diakati*, *Afelika diasude*.

Mu *Afelika dianode* mwena *miongo miuAtalasi*. Mwankaka mwena *miongo* kansi kamiaminene beniko. Nsi yilutidi kala mindimba ye ndambu yayinene beni insi yankatu yena nienge ye nienge; mwankaka mwena zinto mwena mpe maba ye minti miankaka, nkumbu ansi yoyo *Sahala*.

Bantu bazietanga muna beni ye bakamela bau, kansi bazimbalinga beni ye balenda fwa mpe mu diambu diatembo biangolo bivevumunanga nienge nkievo mvula. Nkiangunu zinzila kazilendi monikako.

Lukufi ye Afelika diakati kwena *Sudani*, inkumbu ansi zankaka zena *miongo*. Ku E. kwena *Abesinia* diena *miongo* beni. Ku W. lukufi ye *mbu aNginea* kwena *miongo miaKameluni* miena 4,000 mam. mu ntela.

Mu *Afelika diakati* mwena *miongo* mpe: miankaka »*miongo miamatuti*» miena m. 5,500, ye *Kilimandialo* wena meta 6,100, imongo waunene mu Afelika diadionsono.

Mu *Afelika diasude* mwena *miongo* kansi kamiamineneko. Nsi yankatu yena muna mpe, nkumbu ansi *Kalahali*. Mwankaka

mwena wola, palata ye diamanta mu miongo; sengwa ye makala mamatadi mena mpe.

67. *Minlangu.* Mu Afelika mwena nlangu miamingi. Mu Afelika dianode kamwenani zanga biabineneko, kansi mila miankaka mirole miena miaminene: *Nile* ku Ngipiti wena 6,000 makm. ye utukanga mu *zanga kia Viktoria*; mboki *Ningeli* (Niger) ubwanga mu mbu aNginea, ye wena lukufi ye 4,000 makm.; *Senegali* ye *Ngambia* mibwanga mu Atlantika.

Mu Afelika diakati mwena *Nzadi* yiviokele 4,000 makm. mu la. Kwe yitukanga ye kwe yikwendanga?

Mu Afelika diasude mwena *Olanye* ubwanga mu Atalantika, ye *Sambesi* ubwanga mu mbu aIndia.

Zanga biabinene biena mu Afelika diakati; bilutidi mu nene biabi: *zanga kia Viktoria* kiena 8,000,000 biaha. mu nene; *Nyasa* Albert kiena 3,700,000 zaha.; mboki *Tanganika* kiena 3,500,000 zaha. Zanga biankaka tala § 50. Mu Sudani mwena zanga kiakinene kiena nkumbu *Tsadi* kiena 3,000,000 biaha.

68. *Mpeve.* Fisidi, nga Afelika diadionsono diena mu zone kiambangazi, kansi findambu-ndambu fiena ku node ye sude fiena mu zone kiakididi. Nkiangunu mwini wena mbangazi beni, ye mvula zipasumukanga beni mu nsungi amvula. Mu Sahala mulutidi mbangazi. Mu diambu diodio yela kwakwingi kwayukuyuku kukalanga mwamonsono, kansi kulutidi mu simu diawesti. Ku nsuka aAfelika kwena kwambote.

69. *Minti ye bititi.* Mfinda zazingi ye makanga ye mabu biena mwamonsono, kansi bilutidi mu Afelika diakati. Mu Sahala kamwenani minti beniko. Ndimba waNile ye Ngipiti uzayakene mu diambu diantoto umenanga mbongo zazingi; wau utulwanga nlangu mu mabulu matimwa mwamonsono.

Minti ye bititi biena mu Kongo biena mpe mu nsi zankaka zaAfelika. Mwankaka mwena maba mankaka ye mbongo zankaka zikunwanga. Kafe ye nti akakao ye minsi ye biankaka bikunwanga beni mwankaka. Ku nsuka Afelika kukunwanga mpe titi biambongo zamputu. Masangu mantidi malutidi mu nsi zaSudani ye Ngipiti.

70. *Bibulu.* Bibulu bituzaidi mu Kongo biena mpe mu nsi zankaka zaAfelika. Mu Sahala ye Ngipiti mwena nuni yakamela

ye bakamela ye bimbungu ye mbambi zazingi. Mwamwingi bonso mu Afelika diasude mubutuswanga zingombe ye mameme beni.

71. *Zinsi ye bisi nsi*. Nsi zena zazingi beni mu Afelika; zankaka nanga kazitomene zayakana nate ye bwabuko. Zau zilutidi yalwa kwa bisi Eulopa, kadi bubabwana bisi nsi, kabazaya yala nsi auko ye banwanasana kaka. Nkiangunu nsi zankaka ziyalwanga kwa bisi Eulopa ye zankaka zena zau zimfumu mu bisi nsi.

A. *Nsi ziyalanga bisi Eulopa.*

1. *Nsi ziyalanga batuliki* (biazi 8): *Ngipiti* ye *Tipoli*. Ngipiti yena mu simu diambu waMbwaki; yau yena nkuluntu akisi Tuliki, kansi yiyalwanga ndambu mpe kwa bangelozo. Mavata: *Kailo* (Caire) ye *Alesandia*. Kailo imbanza yayinene yena nkuluntu. Alesandia imbanza yayinene yankitila.

Tipoli insi yifinangene ye Ngipiti mu simu diambu wakati; nsi yankatu yena nkumbu Fesa yena ntuadi ye Tipoli. — Mavata: *Tipoli* imbanza yayinene yena nkuluntu akisi Tuliki.

2. *Nsi ziyalanga bafalansa*. (biazi 12 $\frac{1}{2}$): *Alxeli*, (Algérie) *Tunisi*, *Madangaskali*, *Senengambia*, *Dahome*, *Kongo diafalansa*, *nsi zankaka zaSudani*.

Alxeli insi mu simu diambu aKati. *Alxe* (Alger) imbanza yayinene yena nkuluntu.

Mu nsi yayi mukunwanga nti avinia beni ye bana bambote baminti miampila mu mpila.

Tunisi insi yifinangene ye Alzeli mu simu diambu waKati. Bisi nsi bayadisanga mfumu au, kansi mu mambu mankaka bawawana ye bisi falansa. *Tunisi* imbanza yena nkuluntu.

Madangaskali izanga kiakinene mu mbu aIndia. Bisi nsi ikanda diankaka dianzenza. Mu nsi mukunwanga loso beni lufiduswanga ku nsi zankaka. *Tananalivo* imbanza yayinene yansi.

Senengambia ye *Dahome* insi zena mu simu diambu Atalantika. Bisi nsi bena bandombe.

Kongo diafalansa difinangene ye Kongo diadi ye difwananedio mu ngiadulu ye bisi nsi.

Nsi zaSudani zena kuntandu aKongo; bisi nsi bena kanda dimosi ye bisi nsi aUele ye Ubangi.

Nsi zazonsono ziyalwanga bonso Kongo diadi ye bisi nsi bena bandombe.

3. *Nsi ziyalanga bangelo*zo (biazi 5): *Afelika diadionsono diasude*, kondwa nsi zole; *Siela Leone, simu diaWola, Asante, nsi aNingeli, Unganda, Sansibali* ye sanga biankaka mu mbu Atlantika bonso *St. Helena*, ye mu mbu aIndia sanga biankaka *biaMaskalena*.

Nsi aKape, Natali, Olanye, Tiansivali, Zulu, Becuana, Matebele ye nsi zankaka zena mu *Afelika diasude* zena bantu bandombe, kansi kabu diamindele diena kuna mpe. Nsi zozo zena zabiza beni ye mpeve yabiza vena mu nsi. Mameme ye ngombe zazingi zena kuna; bana bavinia ye bana bankaka banti bafiduswanga ku Mputu; mboki wola ye diamanta biena beni kuna.

Kape imbanza yayinene yena nkuluntu ansi zozo. Mbanza yoyo yifwanane ye mbanza yaMputu. Mbanza zankaka zazinene zena kuna mpe.

Siela Leone, simu diaWola, Asante, nsi aNingeli zena mu simu diambu aNginea. Bisi nsi bena bandombe ye bayalwanga bonso mu Kongo.

Unganda ye nsi zankaka zazinene beni zena mu simu diambu aIndia ye zeti luaka nate ye ku Kongo. Bisi nsi bena bandombe.

Sansibali isanga biankaka biena lukufi ye simu dia*Afelika*. Mfumu ansi imwisi Alabia, kansi una tumamana bangelozo. Babingi bena bisi Alabia; bankaka bandombe.

4. *Nsi ziyalanga baalemania* (biazi 15): *Afelika diakisi Alemaniamu* simu diambu aIndia, ye *nsi aNama* ye *Damala* ye *Kameluni*.

Afelika diakisi Alemaniamu simu diambu aIndia insi yayinene beni, ye yeti luaka nate ye Kongo ku zanga kiaTanganika. *Nsi aNama* ye *Damala* ye *Kameluni* zena mu simu diambu aAtlantika. Bisi nsi bena bandombe ye bayalwanga bonso mu Kongo.

5. *Nsi ziyalanga bapotungali* (biazi 4 $\frac{1}{2}$): *Angola, Bengwela, Sofala, Mosambike* ye sanga biena ku nsongi aNkunzu ye *Madeila* ye sanga *biaAxole*.

Nsi aAngola ye *Bengwela* zifinangene ye Kongo ye zena mu simu diambu aAtlantika.

Nsi aSofala ye *Mosambike* zena mu simu diambu aIndia. Bisi nsi bena bisi Alabia ye bandombe.

6. *Nsi ziyalanga baspania* ($\frac{1}{4}$ akiazi): *sanga biaKanalia* ye *Fenando-Po* ye *vata diaCeuta*. Sanga biobio biena mu mbu aAtalantika ye Ceuta ditalane ye Spania va mwidila waNgibaltali.

7. *Nsi ziyalanga baitalia* (kiazi $1\frac{1}{2}$): *nsi aMasaua*. Nsi yoyo yena mu simu diambu waMbwaki.

8. *Nsi ziyalanga babelezika*: *État Indép. du Congo* (biazi 40).

B. *Nsi zilembolo vuwa*:

1. *Nsi aAbesinia* (biazi 2). Nsi yoyo yena mbidi amiongo, kansi yena yambote. Bisi nsi bena ngolo zazingi. Bafwanane ye bisi Alabia ye bandombe. Ndambu amambu maNzambi yazayakana ntama beni mu nsi yina.

2. *Nsi aMaloko* yifinangene ye Eulopa, yivambane yeEulopa mu mwidila waNgibaltali.

Fesi imbanza yayinene yena mfumu ansi. Bisi nsi balutidi kala ye fwanana ye bisi Alabia.

3. *Nsi zankaka zaSudani* zakidi yalwa kwa zimfumu zau, kadi kazizayakene beni kwa mindeleko. Bwabu zeti badika yalwa kwa bisi Eulopa bavwidi nsi zankaka zifinangene ye nsi zau.

Bisi Afelika bena kani 200 zabiazi. Bankaka bena mindele, bankaka bisi Alabia ye bankaka bandombe. Mindele milutidi kala mu nsi zena mu nseko aAfelika ye mu nsi zena mu simu diambu aKati. Bisi Alabia bena mu nsi zena mu simu diambu aMbwaki ye mbu aIndia. Bandombe bena mwamonsono.

Bonso butueti mona mu Kongo, ibuna mwankaka mu Afelika mpe. Bantu kabazaidi Nzambi nkutuko. Konso kwena mbanza zazinene ye mavata ye mavula mamindele miaNzambi kubadikidi zayakana mambu maNzambi. Kutekele zaikuswa mambu maNzambi kulutidi mbote ye kulutidi badika fwanana ye mindele mu salu biau biampila mu mpila. Mwamwingi mwena mabundu maNzambi, kansi butueti banza mu biazi biankaka bikondolomo, bika tuadila kwa Mfumu ambongo, kafidisa bisadi mu mbongo andi.

Bandombe bakabane mu makanda mamingi. Fu biau bifwanane beni, ye minkisi ye biteki bisambulwanga.

Mindele bumiayiza, mboki lekwa biampila mu mpila bieti sumbwa ye fiduswa ku Mputu bonso nkwezo, mpungi, kafe ye biankaka.

III. Eulopa.

72. *Nzaku.* Eulopa indambu anza yena 980 luabhazi biaha. mu nene ye yena bantu bhazi 365.

Nzaku zaEulopa zazi: *mbu aPola kianode* mu N., *Asia* vo *miongo miaUlali* ye *mbu aKaspia* mu E., *miongo miaKaukasia* ye *mbu aNdombe* (Mer Noire) ye *mbu aKati* mu S., *mbu aAtalantika* mu W.

73. *Simu.* Nseko zambu zena mpila ankaka mu Eulopa ye kabonso mu Afelikako, kadi mbu miamike ye mvaka miamingi mieti kota mu nsi ye nangu miankaka ye midila miamingi mieti vambisa ye kabisa nsi mu ndambu zazingi.

Mbu aAtalantika ukabane mu mbu mirole mieti kota nseke ye vambisa nsi zankaka (tala nkanda ansi), nkumbu zau: *mbu aNode* ye *mbu aEsti*. Vakati ye Englandi ye Falansa ye Spania vena *mvaka aBiskaya*.

Mbu aKati ukabane mpe mu mbu ye mvaka miankaka mikotanga mu nsi.

Mbu aMpembe unanamene ye mbu aPola kianode.

Mwankaka simu diena miongo miaminene bonso ku Spania, ye ku Nolway ye mwankaka, kansi mwankaka mwena nsi zayalumu ye mindimba kaka.

Sanga biena biabingi beni bonso Englandi, Ilandi, Isilandi mu mbu aAtalantika, ye Sadinea ye Sisilea ye Keleta mu mbu aKati.

74. *Luse.* Ndambu yaesti ye ndambu yakati indimba walendumuka beni, kansi mu ndambu yasude ye mwankaka mwena nsi zanangama ye miongo. *Miongo miaAlpe* miena mu Suise milutidi mu nene. *Mongo waMpembe* wena 4,800 zameta mu ntela

ye wena mvula zampembe mvu kamvu. *Miongo miaPilinea* miena vakati ye Falansa ye Spania. *Miongo miaKaukasia* ye Ulali miena vakati ye Eulopa ye Asia. Mu Skandinavia mwena mpe miongo miaminene.

75. *Minlangu*. Mbu ye mimvaka mieti kota mu nsi miena miamingi, bonso butulenda mona ya nkanda ansi (Tala mpe § 73) ye zanga biena biabingi beni kansi kabiabinene bonso mu Afelikako. Nga kimosi kilutidi biabio mu nza, kiena mu nzaku vakati ye Eulopa ye Asia, nkumbu akiau *mbu aKaspia*. Nlangu wowo kaulendi vaikako, nkianguu wena wandudi beni ye mungwa wawingi.

Mila miena miamingi beni mikwendanga makumbi manlangu. Miote milutidi imiami: *Volenga* ye *Donau*. Miankaka milenda monika va nkanda ansi.

76. *Mpeve ansi*. Mu Eulopa mwena mpeve yabiza ye kabonso mu Afelikako, kansi ku ntandu kulutidi kala kiozi, mwankaka mwena kididi. Lukufi ye mbu kwena mbungi beni, kansi kakiozi mu sivuko ye kamwini beniko mu nsungi amwini. Mu ngudi mulutidi kiozi ye mbangazi. Vena miongo vena mpe mpeve yabiza beni.

Ku Nolway kukwendanga mwila wayuku-yuku mu mbu aAtalantika, nkianguu nlangu kaulendi baduswa koko mu sivuko.

77. *Minti ye bititi*. Biau biena mpila ankaka beni, nga biankaka bifwanane ye biabi biena mu Afelika. Zimfinda zena mpila ankaka ye zena nti miasungama beni ye zikondolo nsinga ye mavwa. Momo mwena mpe binti-nti biabingi biena bana badiwanga beni. Bana bankaka banti bena bakunwanga. Mbongo zikunwanga zifwanane ye titi ye zibikwanga *titi biambongo* ye biena mpila zia. Nga mankondo, masangu, ye maba mankaka malenda kunwa mu simu diambu aKati. Mu nsi zozo muku-nwanga mpe nti avinia beni ye loso ye mafuku ye minsi fiuma.

78. *Bibulu*. Bibulu biena mu mbu biena biabinene bonso wale ye beli kiampembe ye biankaka. Mu mindimba ye mu zimfinda mwena bulu biabingi. Biabionsono bidiwanga bikebwanga beni ye kabilendi vondwa kionso kionso lumbuko, mbatu tumingu tole kaka balenda sikwa ye vondwa.

Bampakasa ye bansungu bena kansi mpila ankaka. Bangombe

ye bakavalu, mameme ye bankombo bafwanane beni mwamonsono. Mameme mena mika miabiza beni. Bangombe zambakala ye bakavalu bakokanga makalu ye banatanga bantu.

Zinuni, zimbizi, ye biampila mu mpila biena beni mwamonsono. Biankaka tala »Kimfumu kiabibulu» mu »Nkanda abilekwa bianza».

79. *Zinsi ye bisi nsi.*

Suede ye Nolway ziyalwanga kwa mfumu mosi. Mu Suede mwena biazi 5 biabantu ye mu Nolway biazi 2. Nzaku zansi tala nkanda ansi.

Stockholm imbanza yayinene yaSuede yikalanga mfumu ansi.

Kristiania imbanza yayinene yaNolway.

Finlandi ye *Lusia* (Russie) zena mfumu mosi; bisi nsi bena 100 abiazi.

St. Petersbourg (imbanza yaPetolo) imbanza yayinene yansi yena ntinu. Mfumu ansi yibikwanga ntinu bonso mfumu zankaka mu Eulopa zilutidi mu ngolo.

Danimalki ifinsi-nsi fiena kanda dimosi ye bisi Suede ye ye Nolway. Bisi nsi beni biazi 2.

Kopenhagen imbanza yayinene.

Alemania (Allemagne), insi yangolo yiyalanga ntinu. Bisi Alemania bena 50 mabiazi.

Berlin imbanza yayinene yena ntinu.

Holandi (Pays-Bas) ifinsi-nsi fiyalanga nkento mu mvu wau. Bisi nsi bena biazi $4 \frac{1}{2}$.

Amsterdam imbanza yayinene.

Belezika (Belgique) ifinsi-nsi fiyalanga Leopold II. Bisi nsi bena biazi 6.

Bruxelles imbanza yayinene.

Englandi inkumbu ansi zitatu: *Englandi*, *Ekose*, *Ilande* ziyalanga mfumu. Bisi nsi bena biazi 39.

London imbanza yayinene yena mfumu ye mbanza yoyo yilutidi mbanza zazo mu nene, kadi biazi 5 biabantu biena muna.

Falansa (France) insi yiyalanga nkuluntu usolwanga kwa bantu. Bisi nsi bena biazi 39.

Paris imbanza yayinene yikalanga nkuluntu ye yena biazi $2 \frac{1}{2}$.

Suise ifinsi-nsi fiyalanga nkuluntu mpe. Bisi nsi bena biazi 3.
Bern imbanza yayinene.

Ostia-Hongali (Autriche-Hongrie) insi zole ziyalanga ntinu mosi. Bisi nsi bena biazi 44.

Vienne imbanza yayinene yikalanga nkuluntu.

Tuliki (Turquie) yiyalwanga kwa ntinu mpila ankaka, kadi yandi ye bayandi batukidi mu kanda diabaalabia. Bisi nsi bena biazi 6 ye basambilanga Nzambi bonso basansibali.

Konstantinopel imbanza yayinene.

Elene (Grece) insi yizayakene, butueti banzila mu nzietolo zaPauli. Bisi nsi bena biazi 2.

Atene imbanza yayinene yikalanga mfumu.

Italia insi yayila mu mbu aKati. Bisi nsi bena 30 mabiazzi.

Loma (Rome) imbanza yayinene yikalanga mfumu.

Spania (Espagne) yena ku nsuka aEulopa lukufi ye Afelika. Bisi nsi bena biazi 18.

Madrid imbanza yayinene.

Potungali (Portugal) yifinangene ye Spania. Bisi nsi bena biazi 5.

Lisbonne imbanza yayinene.

Luyadulu luazinsi zazi luena kani kitinu, kimfumu vo kikuluntu. Mu Falansa ye Suise musolwanga bakuluntu bana yala mu mvu miankaka miafiuma kani mvu 7, mboki wankaka vo una umosi una vutuka solwa. Mu nsi zankaka kimfumu ye kitinu kivingulwanga kwa mwana wakota.

Nsi zisambanu zibikwanga »ngolo zazinene» kadi zilutidi mu bantu ye binwani: *Alemania, Ostia-Hongali, Falansa, Eng-landi, Lusua, Italia.*

Mu Lusua ye Ostia-Hongali mulutidi kunwa titi biambongo ye mbongo zazingi zitekwanga ku nsi zankaka. Mu England, Alemania, Falansa ye Belzika mwena makala mamatadi ye sengwa. Mu Ostia-Hongali mwena mpe mungwa beni ye sengwa ye makala mamatadi. Mu Lusua mwena mpe wola, palata ye mungwa. Mu Suede mwena miongo miamvimba miasengwa ye sengwa. Nsongo ye nzaba mpe biena. Lekwa biampila mu mpila bilutidi vangwa mu Englandi, Alemania, Falansa ye Belezika. Nsi zozo kansu kaBelezikako zilutidi mu makumbi ye mu kita mu nza yayo:

Nduka zabisi Eulopa zena zazingi beni ye zilutidi zabantu bankaka.

Bisi Eulopa baywidi mpe nsi zazingi mu ndambu zankaka zanza. Ndambu antoto ye ndambu abantu babonsono bayalwanga ye baluenguswanga kwa bisi Eulopa.

Bisi Eulopa bena bampembe. Bankaka bafiuma bayizi natuka. Kansi bampembe bakabane mpe mu makanda mankaka.

Mambu maNzambi mazayakene mwamonsono, kansi nsambudulu aNzambi yena diswasana mu nsi zankaka bonso mu bakatolika ye batuliki.

IV. Asia.

80. *Nzaku.* Asia indambu yayinene yanza ye yena 4,450 mabiazzi maha., ye bisi nsi bena biazzi 870.

Nzaku zaAsia zazi: *mbu aPola kianode* mu N., *Pasifika* mu E., *mbu aIndia* mu S., *mbu aMbwaki* ye *mbu aKati* ye *Eulopa* mu W. Vakati ye Eulopa ye Asia vena *mbu aNdombe*, *miongo miaKaukasia*, *mbu aKaspia* ye *miongo miaUlali*. Asia unanamene fuma ye Afelika mpe va Suesi vatimwa mumbungu ukwendanga makumbi.

81. *Simu.* Mu simu diaesti mwena mbu miankaka ye mvaka miamingi mieti kota mu nsi, bonso *mbu aBelingi*, *mbu aOkoti*, *mbu aYapani*, *mbu anode aCina*, *mbu asude aCina*. Simu diasude diena *mbu aBengalia*, *mbu aAlabia* ye *mvaka aPelesia* ye *mbu aMbwaki*.

Mu diambu diambu miomio mieti kota mu nsi, tueti mona nsongi zazingi zansi, ye sanga biabingi biabinene ye biabike biena lukufi ye simu.

Sanga biaYapani ye *biaFilipina* biena mu simu diaesti. Vakati ye Asia ye Austalia vena *sanga biaSunda*. Biabi biena biabinene: *Boneo*, *Sumata*, *Selebe*, *Yava*. (Tala nkanda aAustalia.)

Folomosa kiena kuntandu asanga *biaFilipina* ye *Seiloni* kiena ku mbu waIndia.

82. *Luse.* Luse luaAsia lufwanane fuma ye luse luaEulopa. Mu kati mulutidi nsi zanangama ye miongo, kansi mwankaka mukulukidi. Vakati ye India ye Cina vena miongo milutidi miamionsono mu ntela, nkumbu amiau *Himalaya*, miongo umosi *Ngaulisanka* wena lukufi ye 9,000 diameta mu ntela. *Tibeti* insi yilutidi nangama ye yena miongo beni. Vakati ye Sibelia

ye Cina vena *miongo miaAlatai*. Mu kati aCina mwena *miongo miaCina*. Miongo miankaka mingi miena.

Sibelia insi yakuluka beni, ye mboki *Alabia* diena nsi zankatu zanienge. India insi yambote yena ndimba mialendumuka.

Sanga biaAsia biena miongo beni ye miankaka mivaikangatia. Mu Yava mwena miongo 45 mivaikisanga tia.

Mu miongo miaAlatai mwena wola ye nsongo ye matadi mankaka. Mwankaka mwena makala mamatadi ye ku Kaukasia kwena nto zazingi zamazi maminda.

Zizi 14. Mongo waAlalati.

83. *Minlangu*. Mu Asia mwena zanga biabingi kansi kabiabi-neneko. Mila miena miamingi beni; miankaka mibwanga mu mbu waPola kianode bonso *Obi*, *Yenesei*, *Lena*; miankaka mibwanga mu mbu aPasifika bonso *Amuli*, *Hoango*, *Yang-si*, *Mekongi*; miankaka mibwanga mu mbu aIndia bonso *Ngangesi* ye *Indusi* ye *Eufalata*.

84. *Mpeve aAsia*. Asia budiena diadinene beni ye ndambu

yankaka yena mu zone kiakididi ye yankaka mu zone kiambangazi, buna diswasana diadinene diena. Nsi zena ku ntandu zilutidi kiozi ye zena mu kati zena mwini wambote, kansi za ku banda zena mwini wangolo beni. Kuna Alabia ye India kulutidi mbangazi ye mu Kongo kwafiuma. Lukufi ye mimbu kwena mpeve yabiza mvu wawonsono.

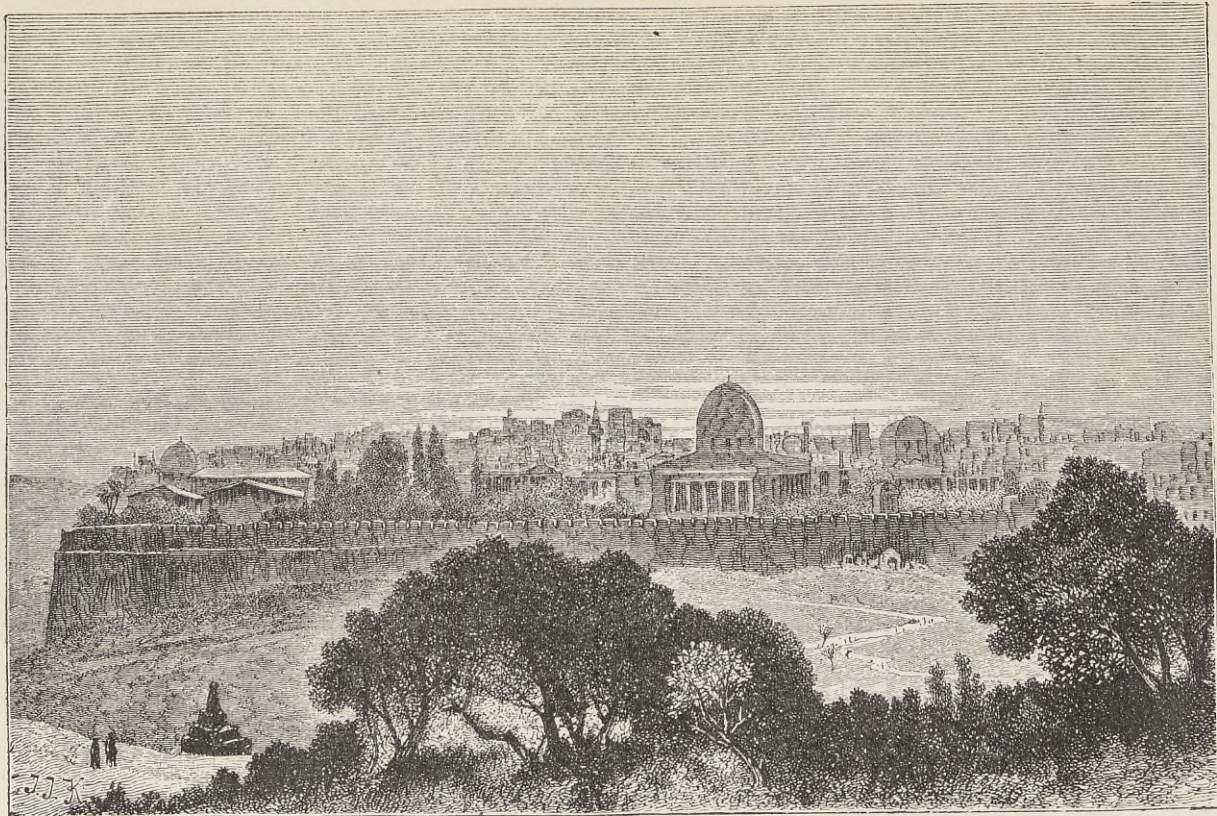
85. *Minti ye bititi.* Ku ntandu mu nsi aSibelia kakwenani minti ye titi beniko mu diambu diakiozi, kansi mwankaka bonso kuntandu aEulopa. Ku banda kwena nti miamingi beni ye zimfinda bonso mu Kongo. Mwamwingi mwena nsi zankatu bonso mu Alabia ye mu Mongolia. Nsi zena lukufi ye mimbu zena zabiza ye zimenanga mbongo zazingi zampila mu mpila bonso kafe, maba, nti amazi, vinya, titi biambongo. Mu Cina ye Yapani mulutidi kunwa loso ye nti ate ye mafuku. Momo mutukidi nlala nza ye bana banti babingi. Mu India ye sanga biaSunda mwena bonso mu Kongo, kansi ntoto ulutidi, ye nsi yayonsono yeti kunwa ye kunwa. Mbatu malema malenda kwiza mu diambu diamvula mpia. Maba mena mamingi ye mankondo, mafuku, minsi ye nsunga zazingi zampila mu mpila. Mbongo zozo zikunwanga beni ye zitekwanaga mu Eulopa.

85. *Bibulu.* Mu nsi aSibelia mwena bibulu biabingi biena mika miantalu, nkiangunu bisi nsi bavetangabio beni, kadi nkanda miau mivangwanga mimvwatu miambote. Ku ntandu bakavalu mpia, kansi basadilanga nsungu zakisi Pola ye zimbwa mu koka makalu mau.

Mu nkati aAsia musadulwanga bangombe, bakavalu, mamene ye zinkombo. Bakamela basadulwanga mu nsi zankatu zanienge. Mu Tibeti mwena bulu biankaka biena mika miabiza mibwangwanga minlele. Ku Cina kakwenani bulu biampeta biabineneko, kadi mwamonsono mwena mavia. Lumbembila luamfisu lubutuswanga beni ku Cina. Mu India ye sanga biaSunda mwena bulu biabinese beni bonso banzau, bampakasa, ngo akisi India yilutidi nkosi mu nganzi beni, nioka zena zazingi, zankaka zansa beni, bonso nioka yapelwa. Bangandu, babimpenzi, bangolila ye bimbungu ye biampila mu mpila biena.

Mpakasa zankaka ye banzau bena batoluka ye banatanga bantu ye bizitu.

Zizi 15. Yelusalemi.

86. *Zinsi ye bisi nsi.* Butueta tala zinsi, buna zazingi ziyalwanga kwa bisi Eulopa ye zankaka ziyadisanga zau zimfumu.

A. *Nsi ziyalanga bisi Eulopa* (biazi 16).

1. *Nsi ziyalanga batuliki:*

a) *Asia diadike* diena vakati ye mbu aKati ye mbu aNdombe.

b) *Alemania* insi yamiongo yifinangene ye Kaukasia. Momo mwena *mongo waAlalati*.

c) *Mesopotamia* insi yakuluka yena vakati ye Eufalata ye Tingilisi. Momo mwakala *Babeli* ye *Nineve*.

d) *Palestina* ye *Silia* insi zena vakati ye Alabia ye mbu aKati. *Yelusalemi* imbanza yayinene yizayakene. (Mavata mankaka tala nkanda Palestina.)

e) *Ndambu aAlabia* mu simu diambu waMbwaki. Mbanza zazinene zizituswanga zena Meka ye Medina, kadi kuna nlongi au Muhamed wafwa, iyandi wasoka ndongolo zabisi Alabia.

Bantu mu nsi zazi bena baalabia ye bisi Tuliki ye bisi Elene ye mindele miamingi.

2. *Nsi ziyalanga balusia* (biazi 18).

a) *Sibelia* insi yena ku mbu waPola kianode ye yena yayinene beni bonso Eulopa diadionsono, kansi bantu bena bafiuma beni.

Nkole zazingi zabisi Lusua zifiduswanga kuna mu kala ye sala. Bisi nsi kabena makani ye nduenga beniko. Mwankaka mukunwanga, kansi balutidi veta bulu biena mika miambote.

b) *Nsi zifinangene* ye *mbu aKaspia*. Momo mwena nsi zazingi zankatu zena titi ye titi kaka, nkiangunu bisi nsi bayundulanga ye babutisanga bangombe, bakavalu, bakamela, ye biankaka.

c) *Kaukasia* insi yena miongo miaKaukasia. Bantu bampila mu mpila bena momo.

Tiflis imbanza yayinene. Momo mwena minlongi mia S. M. S. ye mu Alemania ye Pelesia mpe. Nto zazingi zamazi maminda zena kuna.

3. *Nsi ziyalanga bangelozo* (biazi 300).

a) *India* vo Hindustani insi yakimvwama beni ye yena bantu babingi. Bangelozo beti tunga biskulu ye luengisa bisi nsi beni, kadi kabazaidi Nzambiko. Bisi Eulopa bankaka bonso bisi Suede bena minlongi koko mpe. Bantu babadikidi tambula mambu maNzambi beni.

Kalikuta imbanza yayinene yena mfumu ansi yiyaduswanga kwa mfumu abangelozo.

Mu nsi mutukanga loso, mafuku, mpungi, matadi mandanu ye nzimbu zandanu ye te ye biankaka.

b) *Mavata mankaka* bonso *Adeni* ku mbu aMbwiki, *Hongkongi* ku Cina, *Singapole* mu nsi aMalaka.

4. *Nsi ziyalanga baholandi.*

Sanga biaSunda kansi kabiabionsonoko. *Batavia* imbanza yayinene mu Yava. Mu Yava mukunwanga kafe kiambote kizayakene mu nza yayonsono. Mwankaka mwena wola beni ye sengwa ye makala mamatadi. (Tala nkanda ansi aAustalia.)

5. *Nsi ziyalanga bisi Amelika bena mu nsi zaBundana.*

Sanga biaFilipina biena 1,400.

Manila imbanza yayinene va sanga kiaLuzone. Bisi nsi bena mu kanda diankaka; bankaka bakatolika ye bankaka bonso baalabia. (Tala nkanda ansi aAustalia.)

6. *Nsi ziyalanga bafalansa.*

Kocin-cina, Tonkini ye *Anami* insi zifinangene ye zena mu simu diambu asude aCina. Bisi nsi bafwanane ye bisi Cina.

7. *Nsi ziyalanga bapotungali.*

Nsi yoyo imavata mole kaka *Ngoa* ye *Makao* ye ndambu asanga kiaTimoli.

B. *Nsi zilembolo yalwa kwa bisi Eulopa.*

1. *Cina* insi yayinene yena 400 zabiazi biabantu. Bisi insi babikanga nsi au »kimfumu kiazulu» ye ntinu au »imwana azulu» ye uvumunwanga nkievo Nzambi.

Cina dikabane mu *nkati aCina* ye *nsi aTibeti* ye *Mongolia*. ye *Manculia*.

a) *Cina* insi yifunane bantu beni; yau yifwanane ye ndambu aEulopa, kansi bantu balutidi mu Cina, ye Eulopa diamvimba bafiuma inga $\frac{1}{4}$ abantu babonsono va ntoto bena mu Cina.

Pekingi imbanza yayinene yikalanga ntinu. *Mavata mankaka* mamanene beni mena.

Bisi Cina bena mu kanda diaMongolia ye bena mpembe yafiuma. Buna bena bakondolo luzailu luamambu maNzambi, nkiangunu minlongi miamingi miena muna mpe, ye mabundu

mabadikidi kala mamingi. Minlongi mieka nkama zazingi ye badibundu mafunda mamingi.

Minkisi ye biteki beni bisambulwanga, kansi bena makani ye nduenga mu vanga lekwa biabingi bonso mindele. Nga bazi-munini mu tunga makumbi ye lekwa biankaka.

Zizi 16. Nzo abiteki ku Pekingi.

Ndinga au yena mpasi beni mu zaya. Fu biau biena bianzenza ye biangitukulu kwa bantu bankaka.

Mwamonsono mukunwanga loso ye te, mboki babutisanga

lumbembila luamfisu beni. Lekwa bivangwanga mu nduenga ilekwa biatubumba, bonso malonga, kompe ye biankaka biampila yoyo.

b) *Nsi ziyalanga ntinu aCina.*

Tibeti insi yanangama yena vakati ye India ye Cina. *Lasa* imbanza yayinene. Momo mwakanukunwa mindele nate ye bwabu.

Mongolia ye *Manculia* insi yena vakati ye Cina ye Sibelia. Bisi nsi kabena babingiko. Mwankaka nsi zazinene zankatu.

2. *Yapani* isanga biankaka biena vakati ye mbu aYapani ye mbu aPasifika. Bisi nsi bena ngolo zazingi, kadi bavita mu tambula mambu maNzambi ye makani mamindele. Bena 40 mabiazi.

Tokio imbanza yayinene yikalanga ntinu. Mbanza yoyo yena mu sanga kiaNiponi.

Bisi Yapani bena kanda dimosi ye bisi Cina ye babafwanane beni mu fu ye mu salu. Kabu diangolo diakidi sambila biteki biau biawola ye palata.

Sengwa ye nsongo ye makala mamatadi biena beni momo. Sanga biabingi biena miongo mivaikisanga tia.

3. *Kolea* insi yena mu simu diankaka mu mbu aYapani. Nsi yoyo yakidi yadisa mfumu au, kansi mbatu bisi Eulopa bena mpaka mu vwayo.

Seuli imbanza yayinene yena mfumu. Bisi nsi bena 10 diabiazi.

4. *Siami* insi kuna banda vakati ye nsi zabangelozo ye nsi zabafalansa.

Bankoki imbanza yayinene. Bisi nsi bena biazi 12. Bisi nsi bena mu kanda diaMongolia.

5. *Pelesia* insi yena vakati ye mbu aKaspia ye mvaka aPelesia. Bisi nsi bena 8 diabiazi.

Tehelani imbanza yayinene. Bisi nsi bena mu kanda diabampembe, bankaka baalabia, ye buna bena beti lekila Muhamed minu.

Mu nsi mubutuswanga kavalu kwambote beni, ye nlele miankaka miantoko mibwangwanga momo.

6. *Afinganista* ye *Belucita* insi zole zena vakati ye Pelesia ye India.

Bisi nsi balutidi vunganga bibulu biau, ye zimfumu zau kazena ngolo zazingiko; zau zitabulwanga kwa bangelozo.

Zizi 17. Nsambudulu akiteki kiaBuda.

7. *Alabia*. Ndambu yayinene yaAlabia yeti yadisa zimfumu zau. Yimosi yilutidi yena mu nsi aOman yitalane ye Pelesia. Ndambu zankaka zivwilu kwa batuliki.

Bisi nsi bena baalabia kaka ye bakitanga ye bavunganga bibulu biau ye kunanga kafe beni ye mbongo zankaka.

Bisi Asia bakabane mu makanda mole mamanene: bakaukasia ye bamongolia. Bakaukasia bakabane mu makanda mankaka mabisi Eulopa ye basemi. Baimdia, bapelesia, baalemenia ye mindele miayiza natuka bonso minkiti bena mu kanda dimosi. Basemi ibaalabia ye bayudayo balutidi kala mu Palestina.

Bamongolia balutidi beni, ibacina, bayapani, basiami ye bankaka. Bantu bafwanane ye bamongolia ibamalaya bena mu bisanga biankaka.

Buna bena basambilanga minkisi ye biteki kansi kabaalabiako, kansi bantu bobo balekilanga minu mu Muhamed. Mu Alemaniamwena luzailu luamambu maNzambi, mboki minlongi miena mu nsi zazonsono mitukidi mu Eulopa ye Amelika mu diambu dialonga bisi nsi.

Bisi Asia bena diswaswana beni mu nduenga zau. Ku ntandu aSibelia bena bonso mu Afelika, mboki bisi nsi zankatu banatukanga mwamonsono, kabalongukanga salu biankakako. Bisi Cina ye Yapani balutidi babo mu nduenga ye mu sala.

V. Austalia.

87. *Nzaku.* Austalia indambu yayike yanza ye yena 900 zabiazi biaha, ye bantu bena biazi 5. Austalia diena vakati ye *mbu aIndia* ye *mbu aPasifika* ye dikabane mu *nsi aAustalia* ye *sanga biambu aSude*.

88. A. *Austalia ye sanga biaNginea ye Tasa-*
mania.

Austalia isanga kiakinene beni. Nseko asanga kayenani mvaka ye mimbu bonso Eulopa ye Asiako. Mwamwingi mwena miongo ye nienge kungsi anlangu lukufi ye nseko.

Nsi yena nsi zazinene zankatu zikondolo bantu. Miongo miafiuma miena ku simu diaesti; miau mibikwanga *miongo miaAlpe miaAustalia*.

Zanga biabizio kaka biena, ye mila mpe miena miamizio. Mu nsungi amvula miena nlangu wawingi, kansi nsungi yankaka milenda sika.

Mpeve yansi kayenani yambote beniko. Nsungi zole zena: nsungi amvula ye sivu. Mu nsi zankatu mwena mbidi ambangazi. Mu simu diaesti mulutidi, kadi mpeve yitukanga mu mbu yena yabiza. Mu sanga kiaNginea mwena mwambi, ye mu kati kamu-zayakene beni, bonso bweninako, kadi mfinda ye mfinda kaka.

Mu simu diasude ye mu sanga kiaTasamania mulutidi mbote ye mindele miamingi miena muna. Myula zampembe kazenanimoko.

Minti ye bititi ye bibulu mpe biena mpila ankaka beni. Kabienani mu nsi zankakako. Biankaka bifwanane bonso bakalumba, bankewa, bampuku, kansi baba kababutanga bana bayelako, kansi bubameni butwa, mboki bakebwanga nkievo mu kuba diena kungsi alubumbulu.

Bwabu bulu biatoluka ye biankaka bianatwa koko ye biniekanga.

89. *Zinsi ye bisi nsi.* Austalia diadionsono ye sanga kia-Tasamania bivwilu kwa bangelozo.

Melbourne imbanza yayinene yena $\frac{1}{2}$ abiazi. Mbanza zankaka zena mpe ye zilutidi kala mindele miayiza natuka.

Zizi 18. Mwisi nsi wanwatwa nsamba.

Bisi nsi bena kanda difwanane ye bandombe. Kabakedi babingiko ye bwabu beti badika fuka, mafunda mankaka makidi koko. Mu nduenga ye salu ye fu bisi Afelika balutidi fiuma.

Nkiangunu bisi nsi bankaka mindele kaka ye bantu bankaka. Bangelozo balutidi. Mvu 1851 bubabakula wola, buna mafunda

mabantu mayiza mu tima ye baka kimvwama. Makala mamatadi, nsongo ye nzaba biena mpe.

Bwabu bulu biatoluka bibuswanga beni ye bifiduswanga ku Eulopa. Titi biambongo ye mbongo zankaka zeti kunwa beni.

B. Sanga biambu asude.

90. *Sanga biambu asude* inkumbu asanga biabionsono mu mbu aPasifika.

Lukufi ye Austalia kwena sanga biaSelandi ye mu kati ambu mwena sanga biaSundwici. Sanga biankaka biabionsono bikabwanga mu:

1. *Melanesia* isanga biena lukufi ye Austalia tuka mu sanga kiaNgingea nate ye sanga biaSelandi.
2. *Polinesia* isanga biena mu kati ambu mu ntini yaesti.
3. *Mikonesia* isanga biena mu ntini yaesti tuka mu sanga biaFilipina.

Sanga biobio biankaka biena miongo beni; miankaka mivaikisanga tia. Mwamwingi mumenanga sanga, kadi bindekwa-ndekwa biena kungsi anlangu bitunganga nkievo nti wena mavala, ye biau bieti tatamana, nate ye bina luaka ku luse luanlangu. Mboki mingidi mieti kwiza momo ye mena, isanga kiekwa minti. Sanga biobio biena biavindumuka mu diambu dialutungulu luabindekwa-ndekwa.

Mpeve yena yabiza beni mu sanga biobio mu diambu diambu wena lukufi.

Minti ye bititi ye bibulu bibadikidi kala biampila mu mpila. Mu sanga biobio mulutidi mena nti amampa ye ba diakoko. Nti amampa ulenda toma yundula bantu.

91. *Zinsi ye bisi nsi*. Sanga biobio biamana bakama kwa mindele. Biankaka bivwilo kwa bangelozo, bonso *sanga bia-Fidiyi* ye *Selandi*; biankaka bivwilo kwa bafalansa bonso *Caledonia* ye biankaka; biankaka bivwilo kwa bisi Amelika, baspania ye baalemania.

Havayi isanga kilembolo vuwa, kansi bisi nsi bayadisanga mfumu au. Momo mwena mindele miamingi ye sabu diadinene diviokanga makumbi makwendanga vakati ye Amelika dianode ye Austalia.

Bisi nsi bena mu kanda difwanane ye bandombe mu Afelika; bankaka bena bamalaya. Bandombe badianga bantu ye basambilanga biteki. Bazayakene beni mu diambu dianganzi zau, minlongi bumiayiza, ye mu nsamba zau zazinene zantoko zibanwatwanga. Bwabu mabundu mena mamingi beni ye fisidi, nga babo beti badika zaya Nzambi nadede. Bamalaya balutidi tambula nduenga zamindele ye fu biau.

VI. Amelika.

92. *Nzaku ye lukabulu luaAmelika.* Ndambu zankaka zanza zifinangene, kansi Amelika diena diau kibeni va ndambu yankaka yantoto. Mu tueka tuatonsono mwena mbu miaminene: ku N. *mbu aPola kianode*, ku E. *mbu aAtalantika*, ku W. *mbu aPasifika*. Amelika dieti landa Asia mu nene, kadi diena 3,840 mabiazzi biaha. Ye bantu bena biazi 125.

Amelika dikabane mu ndambu zole: *Amelika dianode ye Amelika diasude*. Ndambu zozo zinanamene ku Panama.

A. Amelika dianode.

93. *Simu.* Mu nsi mweti kota mbu ye mvaka miamingi, nkiangunu sanga biabingi biena mpe. Mu ntini anode mwena sanga bilutidi biabionsono mu nene, nkumbu akiau *nsi yaNkunzu* (Groenland), ye yivambane mu Amelika mu *mvaka aBafini*. Kuna kwena sanga biankaka biabingi biabinene mpe, ye mvaka waunene wena kuna ubikwanga *mvaka aHudisoni*. Makumbi kamalendi luaka koko mu sivuko, nkiangunu bantu bafiuma bena koko, kadi kiozi kivitidi.

Vakati ye Amelika dianode ye diasude vena *mbu aMesiko ye mbu aAntile*. Sanga biena kuna bibikwanga *sanga biaAntile biabinene ye biabixio*. Bilutidi mu nene biabi: *Kuba ye Haiti*.

Kuna *mbu aBelingi ye mvidila waBelingi* kuvambane Amelika mu Asia. *Sanga biaAleuta* biena momo.

94. *Luse.* Simu diadionsono diawesti diena miongo beni ye nsi zanangama. Ku node mibikwanga *miongo miaKashada* ye ku sude *Siela Nevada*.

Ndambu yankaka yaAmelika yikondolo miongo miaminene

beni yena mindimba miabiza beni, bonso *ndimba aMisisipi*. *Miongo miaAlengani* kaka miena mu simu diaesti.

95. *Minlangu*. Mu Amelika dianode mwena zanga biabingi ye mila miaminene. *Zanga biaKanada* bibikwanga zanga bitanu biabinene biena vakati ye Kanada ye nsi zaBundana. Nlangu wau ubwanga mu mbu Atalantika mu mwila waunene wena nkumbu *Lolense*. Momo mwena ntadi zazinene mu nza yayonsono, nkumbu antadi *Niangala*.

Mila miankaka miaminene miami: *Misisipi* ubwanga mu mbu aMesiko. Wau ulutidi mila miamio mu nza mu la kwakwingi; wena 6,500 zakm. mu la. *Kololado* ubwanga mu mvaka aKalifonia; *Yukoni* kuna Alaska ubwanga mu mbu aBelingi; *Makenxi* utukanga mu zanga kiaKinanga ye zanga kiaBeli, ubwanga mu mbu aPola kianode; *nlangu waNelsoni* utukanga mu zanga kiaWinepengi ye ubwanga mu mvaka aHudisoni.

96. *Mpeve*. Amelika dianode budilueki lukufi ye Pola kianode, ye fisidi, nga nate ye nlonga aekwato, buna mwena diswaswana mu mpeve ansi. Kuna Alaska ye nsi zaKanada kwena kiozi kiangolo, ye nlangu ubaduswanga nswalu. Kansi mu simu diawesti ye mu ngudi ansi nate ye mbu aMesiko mwena mpeve yabiza beni. Mwankaka mwena yela kwayuku-yuku bonso mu Kongo kansi kabeniko. Mu zanga biaAntile mwena bonso mu Kongo.

97. *Minti ye bititi*. Bonso bwenina mpeve ansi, ibuna bwenina mpe mbenono aminti ye bititi. Ku ntandu kwena kiozi kakwenani minti beniko, kansi ku banda kweti lutila, bonso butueti finangana ye zone kiambangazi. Mwankaka bonso mu ndimba aMisisipi mwena ndimba miaminene beni miena titi ye titi kaka. Ntoto buwena wabiza beni, buna mbongo zazingi zikunwanga, ibila kiayizila biazi biamindele mu kuna ye sadila mbongo zansi. Loso, mafuku, minsi, fwama ye titi biambongo ye masangu ye kafe bilutidi kunwa mu mavia mamanene beni.

Minti miamingi miantungila ye miansadila miena bonso nkamba akisi Amelika ye nti amamuti. Mboki bana banti bena babingi beni; bankaka banatwa ye bakunwa mu nsi zankaka.

98. *Bibulu*. Nsi buyena mbidi ambote, buna bibulu biabingi biampila mu mpila biena mpe. Mu mbu aPola kianode ye mu

nlangu ufinangene mwena mbidi ambizi zanlangu, zinuni ye bawale ye babeli ye bulu biabingi biena mika miamila. Mu ngudi ansi mwena makabu mabampakasa ye bansungu ye biankaka. Ngandu ye zinioka zansa zena zazingi. Bulu biatoluka biena bonso mu Eulopa. Banzau ye banguvu kabenamoko, kansi ngo zazike.

99. *Zinsi ye bisi nsi.*

A. *Nsi zilembolo vuwa kwa bisi Eulopa.*

1. *Nsi zaBundana* (Etats Unis) insi 44 zena vakati ye Kanada ye mbu aMesiko ye vakati ye mbu Atalantika ye Pasifika ye mboki *Alaska* kuna ntandu ye *sanga kiaKuba* ye *Potoliko*. Nsi zozo ziyadisanga bakuluntu bau, nsi ye wandi nkuluntu, ye nsi nsi yiyanganga mina miau, kansi mboki nsi zozo buna zena ziyadisanga nkuluntu mosi ulutidi bakuluntu bankaka. Yandi uyalanga mu mvu ia, mboki wankaka vo una una vutuka yaduswa.

Washington imbanza yayinene yikalanga nkuluntu ye luyadulu luansi zaBundana. Kansi *New-York* imbanza yilutidi mu kala bantu babingi, fisidi, nga bena biazi 2.

Mbanza zankaka zazinene zena ye mavata mamingi.

Bisi nsi imindele kaka miatuka kuna Eulopa, ye mafunda mamindele makidi natuka kuna, kadi nsi yena yabiza ye salu biabingi. Nkiangunu nsi zaBundana zifwanane nadede ye Eulopa mu yayonsono. Nzila zadikumbi zena mwamonsono ye makumbi manlangu mpe. — Ndinga au ikingelozo, kadi bangelozo balutila mu kwiza ye bateka vwa nsi, kansi bwabu bisi nsi beti kukiyala. Nga Amelika diazayakana mu nkama zia zamimvu kaka bonso Kongo, kansi nsi buyena yambote, bisi Eulopa baluta natuka kuna.

Bisi nsi bakala kuna, mindele bumiayenda, kabenani bwabu babingiko. Bau bena bambwaki, ye kabazolele tunga zinzo ye kunako, kansi nzo zakoto zena yau, ye bazietanga ye bakavalu bau mu veta ye loba mbizi. Bandombe bena biazi biankaka, ibisi Afelika basumbwa kuna ye mboki basala kinanga kwa mindele mvu miamingi beni, kansi bwabu kinanga kimeni.

Salu biabionsono biakisi Eulopa bisalukanga koko, ye lekwa biabingi bisadulwanga mu Eulopa bikunwanga ye vangwanga kuna, nkiangunu mindele mieti baka kimvwama beni kuna.

2. *Mesiko* insi yanangama yena miongo ye yena vakati ye mbu aPasifika ye mbu aMesiko.

Zizi 19. Bisi nsi yaNkunzu ye nzo zau.

Mesiko imbanza yainene yena nkuluntu. Bisi nsi bena bambwaki ye bankaka bisi Spania, kadi nsi yateka yalwa kwa yau kansi kabwabuko. Bau bena bakatolika ye bavovanga kispania.

3. *Nsi zitanu za Amelika diakati* zena zazike beni ye zena vakati ye Mesiko ye Amelika diasude. Nsi zozo zitanu ziyadisa-nga mfumu zau, nsi ye yandi mfumu.

Bisi nsi bena mpila mosi ye bisi Mesiko ye ndinga au mpe.

4. *Sanga kia Haiti* kikabane mu bimumu biole biyalanga mfumu zole. Mu nsi mosi mulutidi bandombe bavovanga kifalansa, ye mu nsi yankaka mwena bamulati bavovanga kispania. Buna bena bakatolika.

B. *Nsi ziyalanga bisi Eulopa.*

1. *Nsi ziyalanga bangelozo:*

a) *Kanada* insi yayonsono kuna ntandu ansi za Bundana kansi ka Alaskako. Nsi yena yayinene beni, kansi bantu kabenani babingiko mu diambu diakiozi.

Montreal imbanza yayinene. Bisi nsi bena mindele, ibangelozo ye bafalansa, kansi ku ntini yawesti kwena bambwaki ye kuna ntandu baeskimo.

Nti miamingi, minkanda miabibulu ye mbongo zandia bikitulwanga. Sengwa, wola, makala mamatadi biena mu miongo.

b) *Nyu Faundilandi* isanga kiakinene beni kubwanga mwila wa Lawlence mu mbu aAtalantika. Mbwa zazinene zanduka zitukanga koko. Tala zizi 22 mu »Nkanda abilekwa bianza».

c) *Yamaika* ye sanga biankaka biabike biaAntile ye biankaka biena bandombe bavwilu mpe kwa bangelozo. Minsi ye mafuku bikunwanga beni.

2. *Nsi ziyalanga bafalansa* isanga bitatu kaka biaAntile biabike.

3. *Nsi ziyalanga baholandi* isanga biafiuma biabike mu sanga biaAntile biabike.

4. *Nsi ziyalanga badanimalki isanga kia Tomasi* ye sanga biole biankaka biaAntile biabike ye mboki *nsi ya Nkunzu* (Groenland) mu mbu aPola kianode.

Ku nsi ya Nkunzu kwena kiozi kiangolo kaka, nkiangunu mu simu kaka muzayakene, bonso bwenina. Bisi nsi, ibaeskimo,

bena babake beni; bau balobanga mbizi ye bavetanga bulu biambu ye bina biafiuma biena va nsi. Bisi Danimalki bafiuma bena kuna.

Bisi nsi bena makanda matatu mamananene: *bambwaki* ye *baeskimo* bena mu kanda diabamongolia, bateka kala mu nsi, mindele bumialembwa zaya nsi; mboki *mindele* miayenda natuka koko ye *bandombe* bafilwa koko mu kinanga.

Zizi 20. Bantu bambwaki ye nzo zau.

Baeskimo bena babake ye mvindu beni. Bena nsuki zampiuki zazila ye meso mamake. Batunganga nzo zazike; zankaka mvula zampembe kwandi. Bau basambilanga minkisi ye zimpeve zabafwa. Ku nsi yaNkunzu batambudi mambu maNzambi. Kuna Alaska beti longwa beni. Bisi Suede bena koko mpe.

Bambwaki bafwanane ye baeskimo mu zola veta ye loba mbizi ye zieta. Nzo zau zakoto. Kabazolele beni tambula fu

biamindeleko, nkiangunu beti fuka ye natuka kukondolo mindele. Mu nsi aMesiko ye mu Amelika diakati balutidi kala bonso mindele. Bau mpe kabateka zaya Nzambiko, kansi bwabu beti longwa beni.

Bamindele bena bisi Eulopa mu nsi zazonsono. Bau bakidi natuka kuna beni, kadi nsi zazingi zakidi kuna zalembwa kunwa. Ndambu akiazi kiamindele minatukanga mvu kamvu.

Bandombe bateka filwa kuna mu diambu diasala mu kinanga, kansi ntama bamana vuluswa ye bafwanane ye mindele. Bisi Cina bayenda natuki kuna mpe mu diambu diasala. Bisi Amelika beti nieka ye funana beni ye bena ngolo mu bisalu ye beti tonta vioka bisi Eulopa.

B. Amelika diasude.

100. *Simu*. Amelika diasude dieti fwanana ye Afelika, kadi mu simu kamwenani mvaka vo mbu miamingiko. Sanga biena mpe biafiuma ye biabike. Ku nsuka kwena sanga kiakinene kaka kibikwanga *nsi aTia*. (T. de Feu).

101. *Luse*. Luse lufwanane ye luse luaAmelika dianode, kadi mu simu diawesti mwena miongo miaminene mibikwanga *miongo miaAnde*; miankaka miaminene beni bonso Akonkangua wena 7,000 mameta mu ntela; miankaka miwaikisanga tia. Miongo miankaka miamike miena mu Basilia ye Nguayana.

Nga mwankaka mwena mindimba miyalumuka ye zimfinda zazinene beni.

Mwankaka mwena mindimba miaminene miena titi ye titi kaka bonso *ndimba miaLano ye miaPampa*.

102. *Minlangu*. Zanga biabinene kabienaniko, kansi mila miankaka miaminene beni miena, bonso Amazone wena 5,500 zakm. mu la. Mwila wowo ulutidi mila miamionsono mu kala nlangu wawingi. Ku banda kwena mwila waLaplata.

103. *Mpeve*. Mpeve kayenani yabiza bonso mu Amelika dianodeko, nkiangunu mindele miamingi kamienanimoko bonso mu nsi zaBundana. Mpeve yena yambi ye yambangazi beni mu mindimba. Nga lukufi ye simu ye va miongo vena vambote.

104. *Minti ye biti* biena beni kuna bonso mu Afelika, kadi

mvula zazingi zinokanga, ye mwini wena wangolo. Mu mindimba miaLano ye Pampa mwena titi ye titi. Kansi mukwendanga Amazone mwena zimfinda zilembananga bantu vioka.

Nti akakao ye kwini ye fumu ye mbala biatuka koko. Mindele miayenda natuka koko mieti kuna kafe, mafuku, minsi, ye titi biambongo.

105. *Bibulu* biena biabingi beni biampila mu mpila kansi kabiabineneko bonso nzau, nguvu, nkosi ye biankaka. Bankusu bena ntoko zazingi, ye bankewa bena mpila zazingi. Ngandu ye mboma ye nioka zankaka zena beni. Mu sanga biena mu mbu mwena biazia biazinuni bibikwanga pingwina. Tala zizi 43 mu »Nkanda abilekwa bianza».

106. *Zinsi ye bisi nsi.*

A. *Nsi zilembolo vuwa kwa bisi Eulopa.* Zau zena 10 ye ziyalwanga kwa bakuluntu basolwa kwa bantu.

1. *Venezuela* ku mbu aKalibia insi yikunwanga kafe kiabiza. *Karacas* imbanza yayinene.

2. *Kolumbia* lukufi ye Venezuela ku mvaka aPanama. *Bongota* imbanza yayinene.

3. *Ekwado* kwena nlonga aekwato ibila kiankumbu' ansi. *Kuito* imbanza yayinene.

4. *Pelu* insi yayila mu simu diambu aPasifika. *Lima* imbanza yayinene.

5. *Bolivia* mu ngudi ansi ye kayeti luaka ku mbuko. *La Pax* imbanza yayinene.

6. *Cile* insi yayila mpe mu simu diaPasifika. Nsongo zazingi zena muna. *Santiago* imbanza yayinene.

7. *Argentina* ye Patangonia insi yayinene yena ndimba miaminene miafulukidi mu bibulu biampeta ye bangombe ye bakavalu. *Buenos Ayres* imbanza yayinene.

8. *Uluguay* insi yayike mu simu diankaka diaLaplata. *Montevideo* imbanza yayinene.

9. *Palanguay* insi yena mu simu diamwila waPalanguay. *Asoption* imbanza yayinene.

10. *Basilía* (Bresil) insi yayinene beni tuka ku Uluguay nate ye Venezuela ye Nguayana. Kafe ye mafuku ye minsi bikunwanga beni, mboki nkwezo miamingi mitukanga mu nsi yoyo.

Rio de Janeiro imbanza yayinene.

B. *Nsi ziyalanga bisi Eulopa.*

Nguayana insi yena vakati ye *Venezuela* ye *Basilia* ye yakabwa mu bangelozo, baholandi ye bafalansa. Nsi yoyo yena mpeve yambi beni.

Amelika diasude diena diadinene ye diena diambote ye dilenda menisa mbongo zazingi, kansi kadienani bantu babingiko. Mwamwingi mwena yela kwayuku-yuku ye mwini wangolo, ye mfinda zena zazinene ye zena mabu ye mabu. Bisi nsi ibantu bambwaki ye kabakedi babingiko. Mindele ye bandombe balutidi. Bandombe ibisi Afelika basumbwa ku Afelika ye bafilwa kuna mu sala mu kinanga. Bisi Italia ye Spania ye Potungali balutidi.

Bisi nsi aTia bafwanane ye bambwaki. Bau kabakedi nduengako, kansi batambudi mambu maNzambi ye beka mpila ankaka. Minlongi miamingi miena mu zinsi, kansi bakatolika balutidi.

Mwena miongo mindele mibakanga sengwa, nsongo, wola, palata, diamanta ye biankaka, kansi mwankaka balutidi kuna mavia mamanene beni mu kafe, minsi, mafuku, fumu, nkwezo ye biankaka. Kuna *Argentina* ye *Ulunguay* ye *Palanguay* kutukanga ngombe beni zifiduswanga ku Eulopa mu vondwa ye diwa.

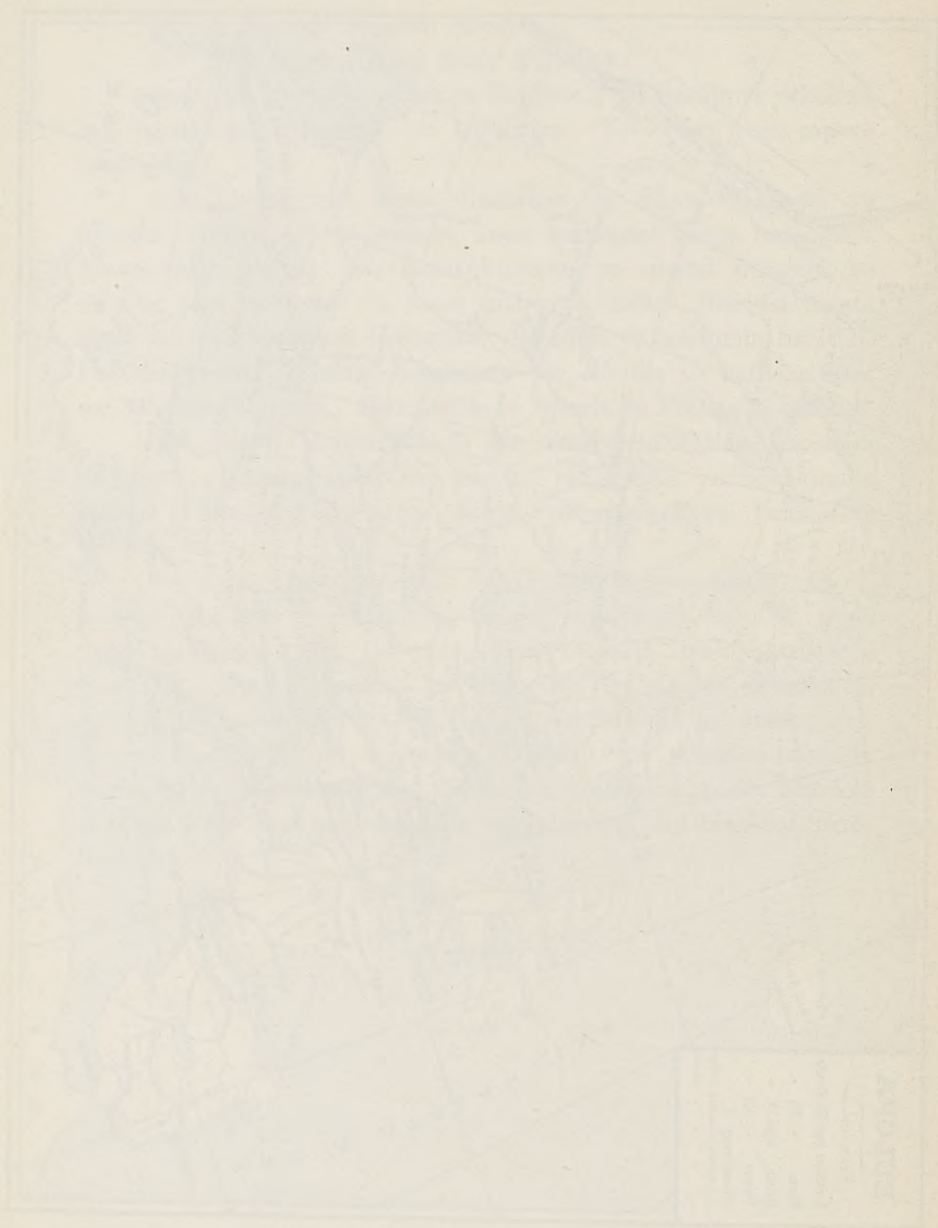
Nzila zadikumbi kazenani zazingiko, ye Amelika diasude kadienani diamboteko bonso Eulopa ye Amelika dianode. Mindele miaSpania ye Potungali kamienna ngolo zazingi mu bisaluko bonso bankaka.

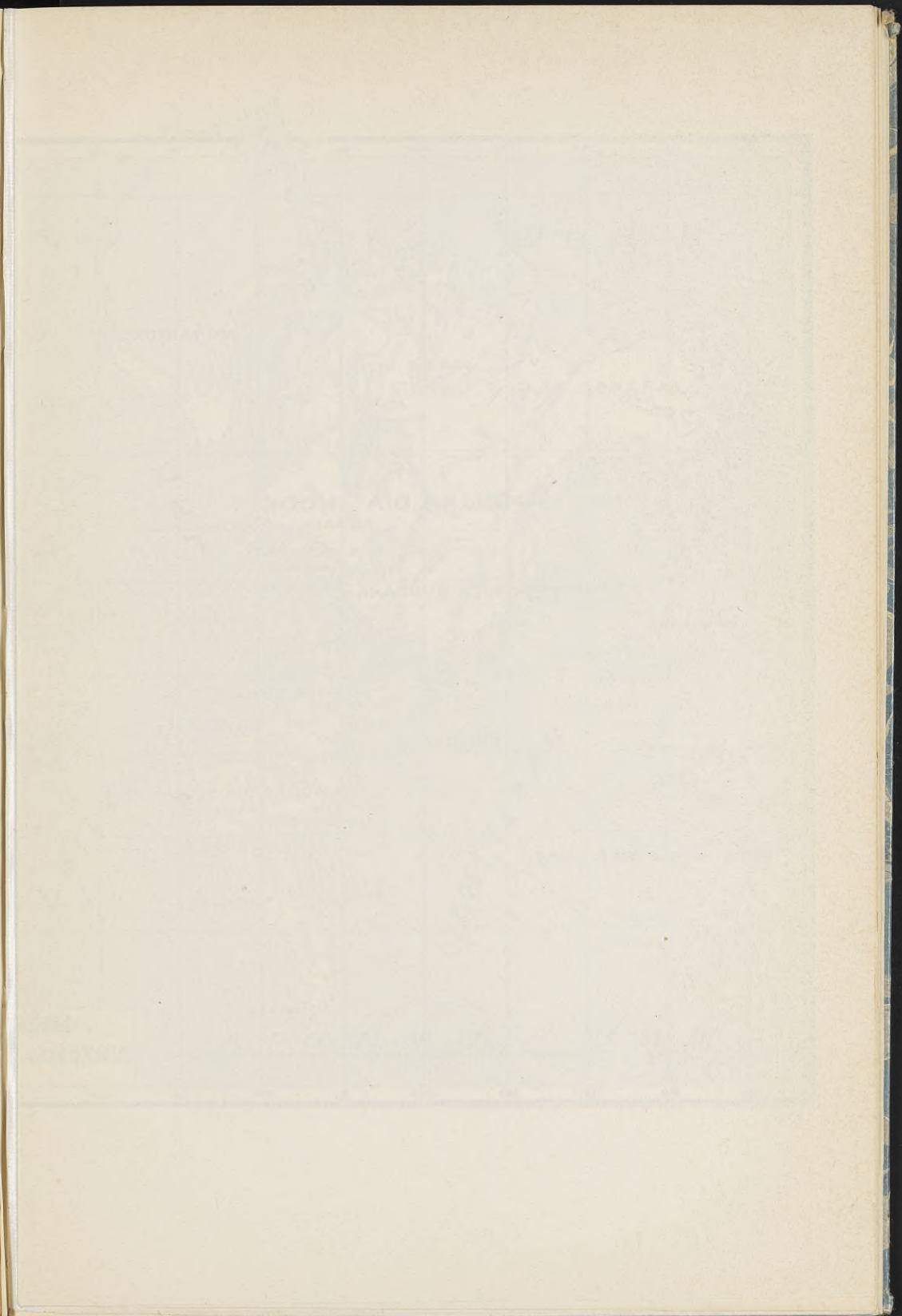

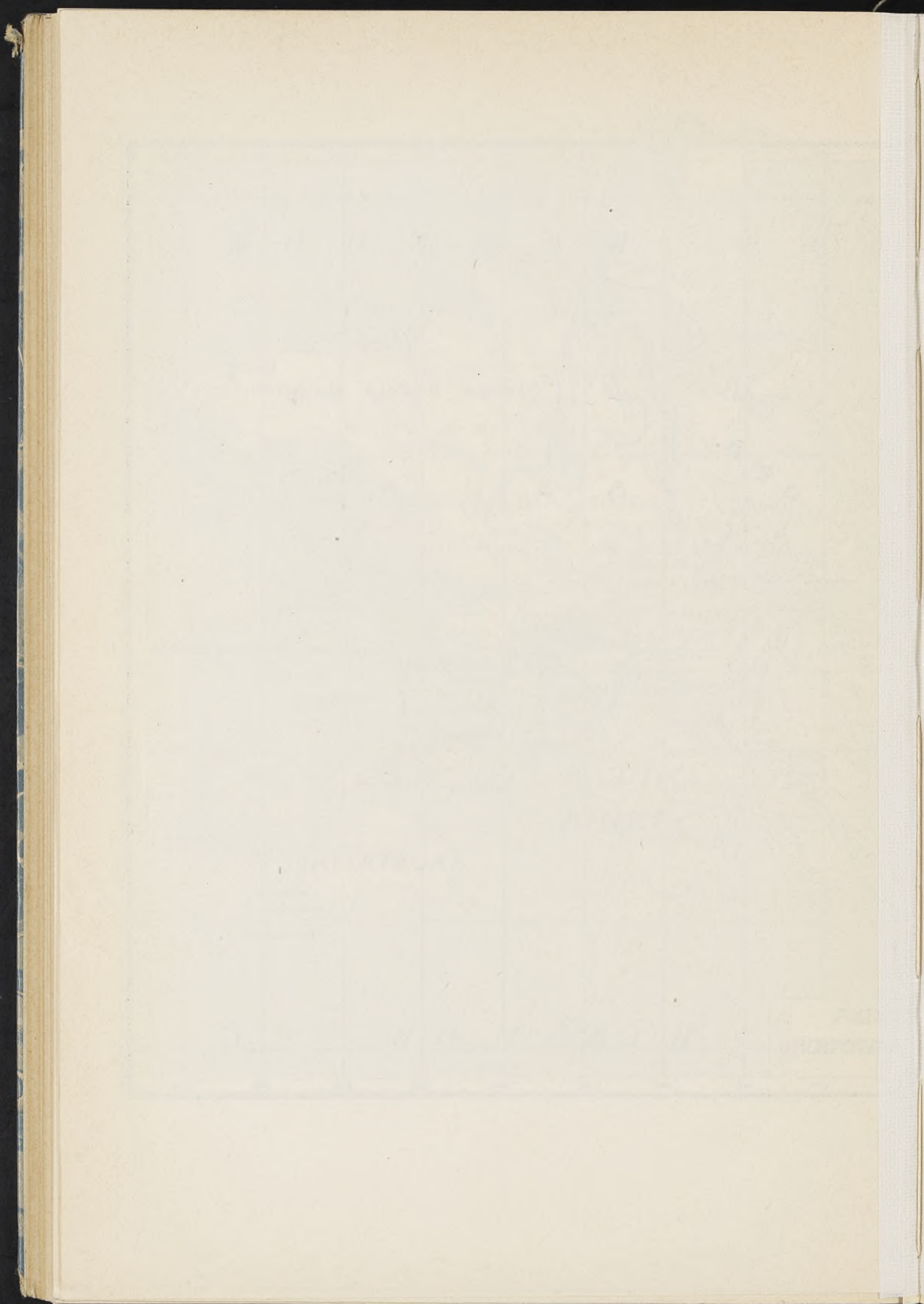

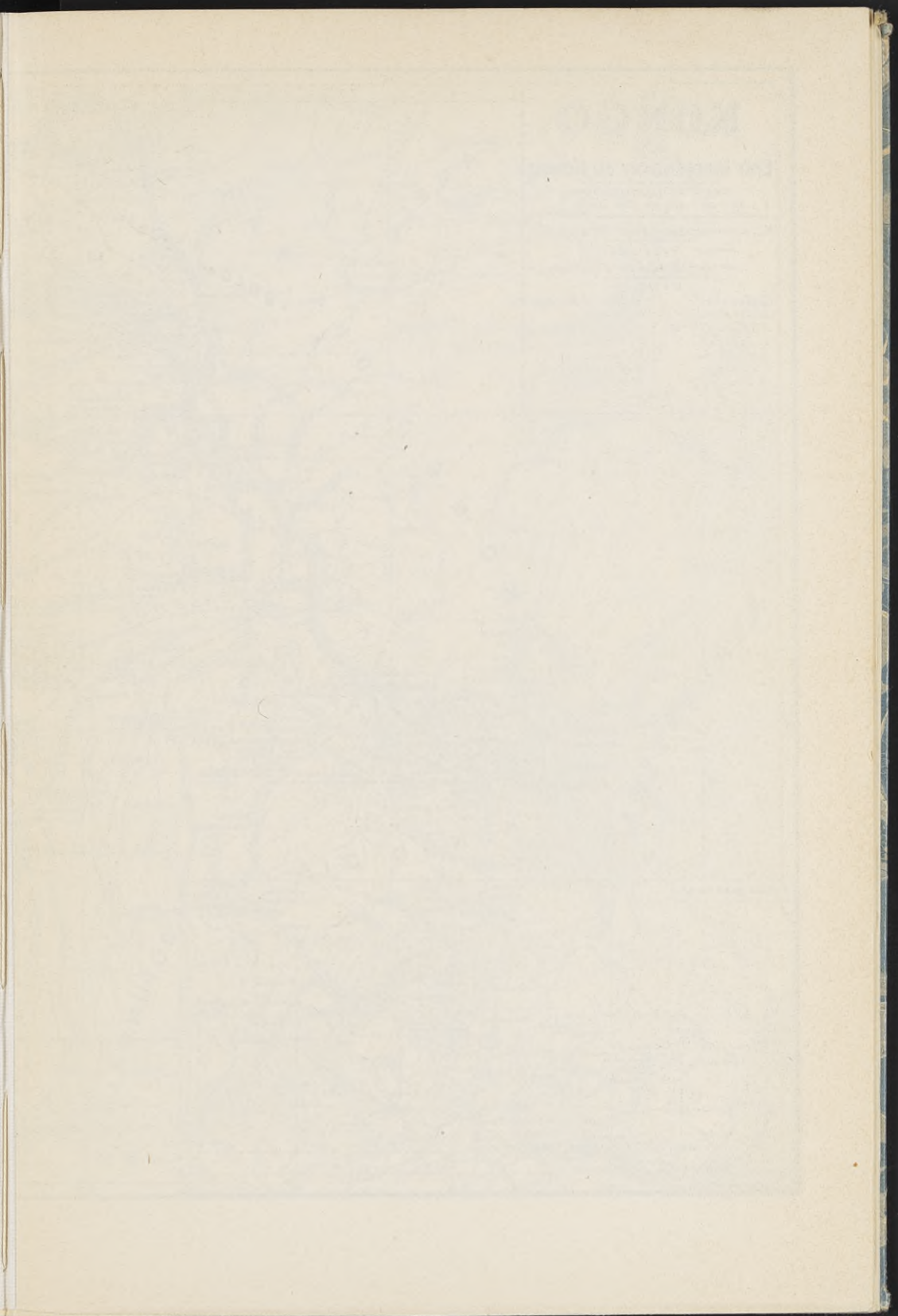

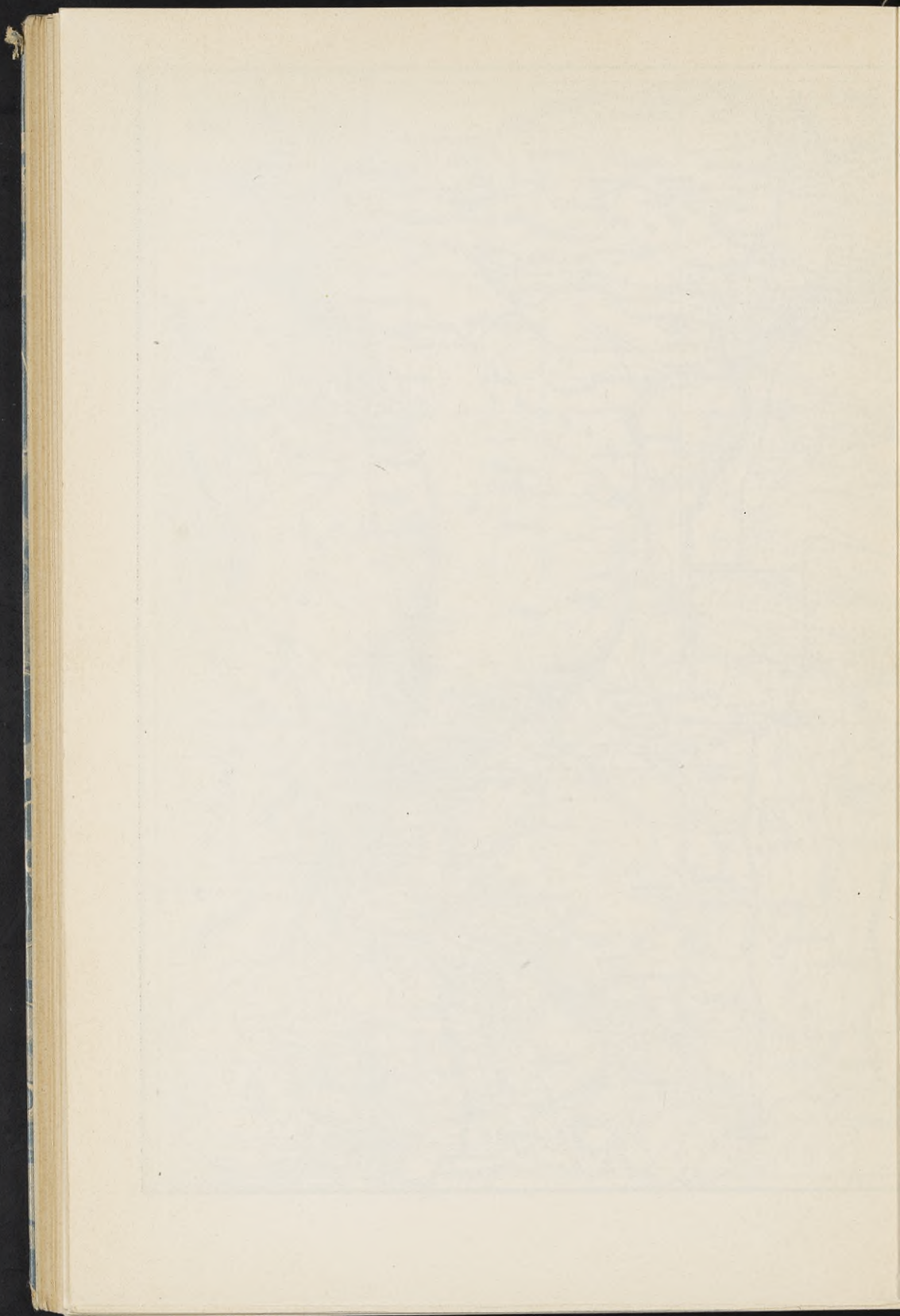

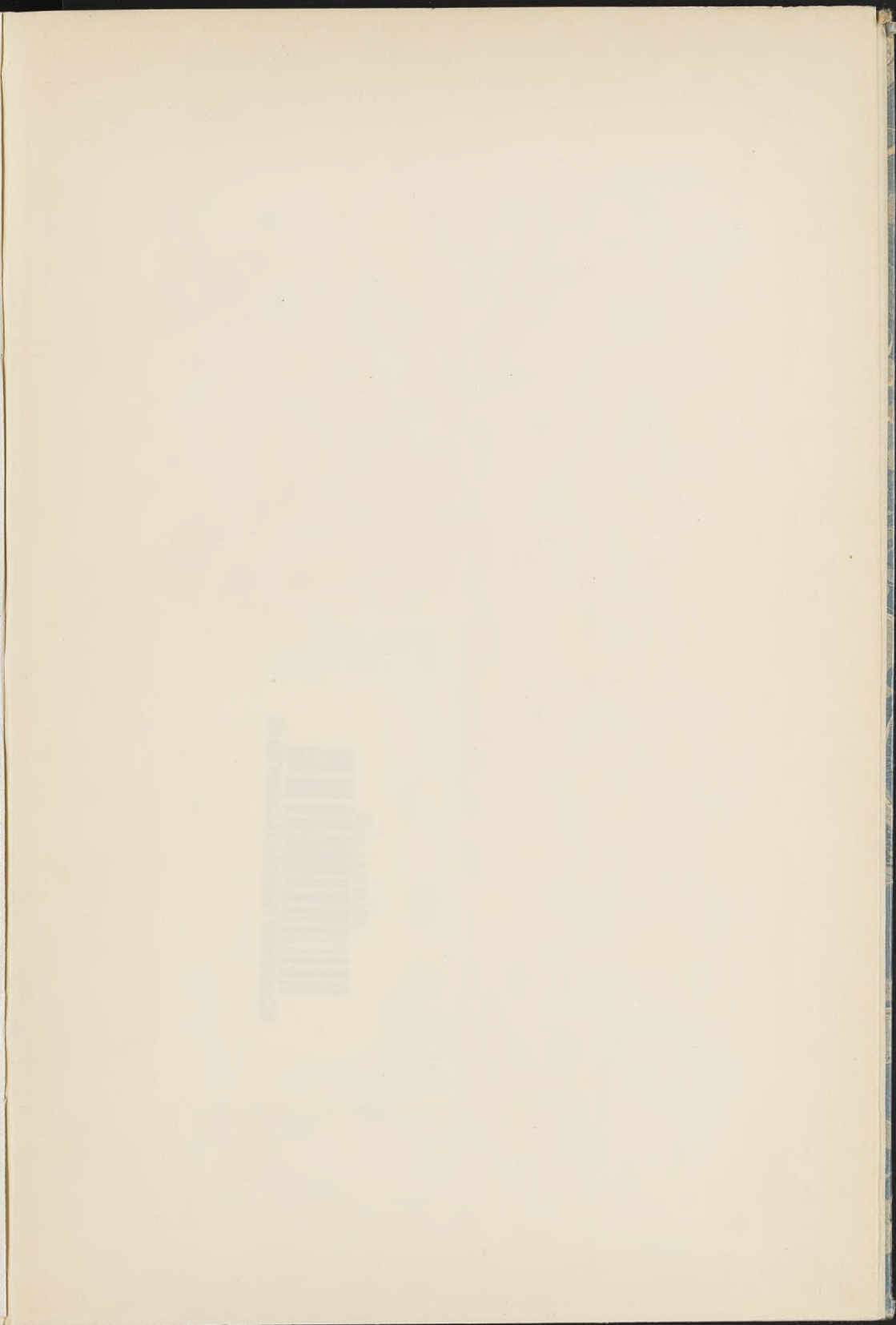

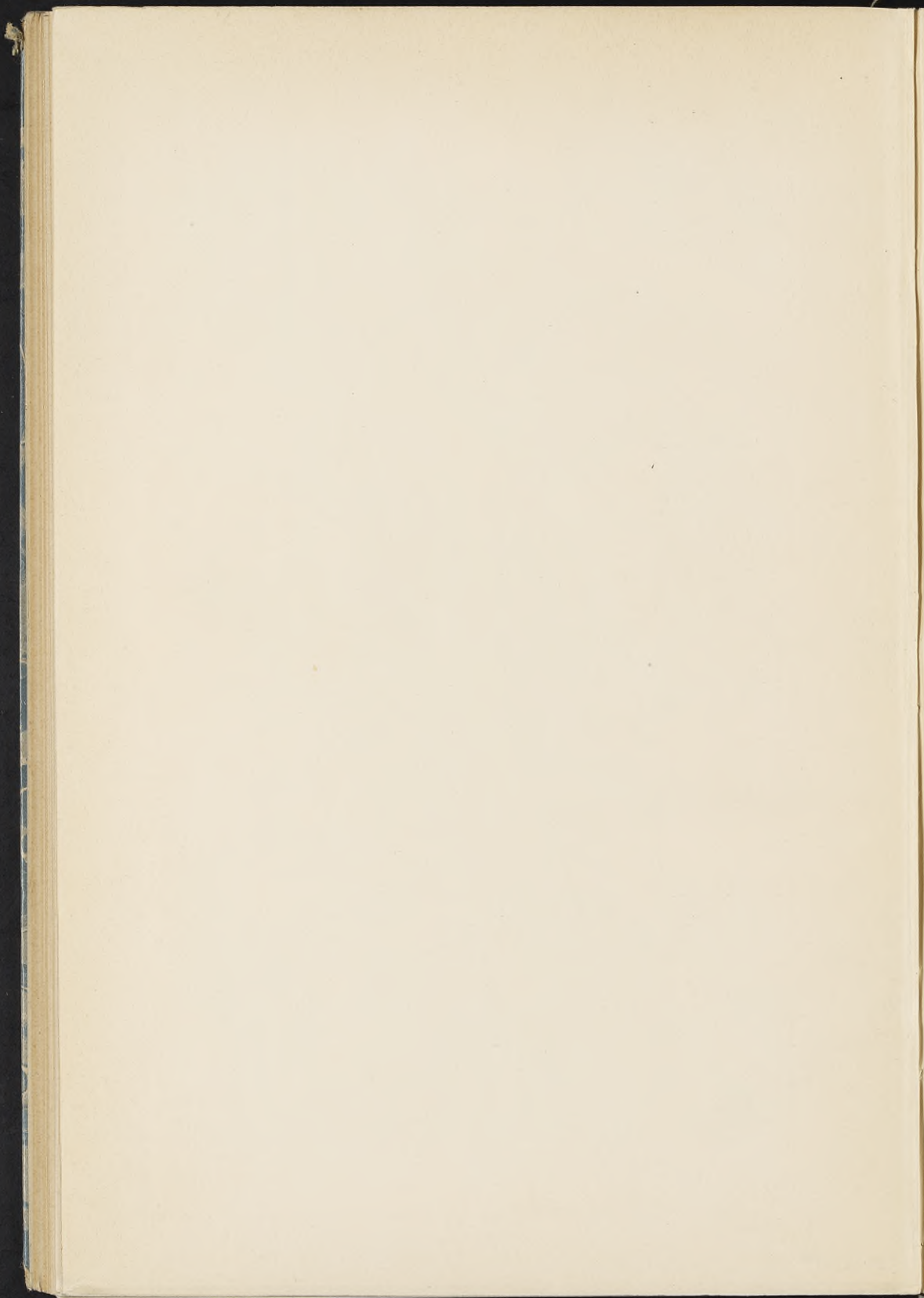
UNIVERSITY OF MICHIGAN
DIVISION OF MINING
DEPT. OF GEOLOGY

UNIVERSITY OF MICHIGAN
DIVISION OF MINING
DEPT. OF GEOLOGY

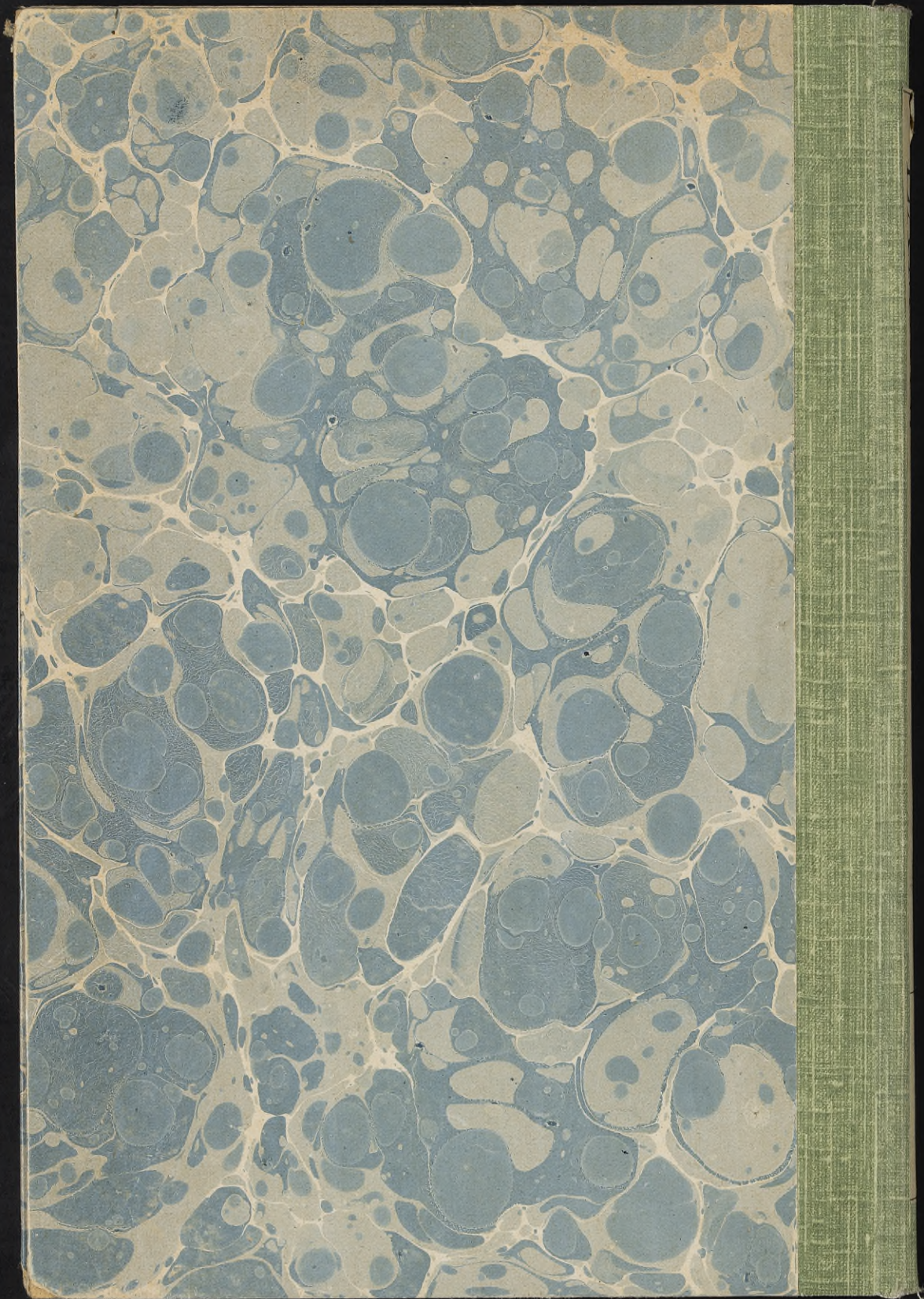

GÖTEBORGS UNIVERSITETS BIBLIOTEK

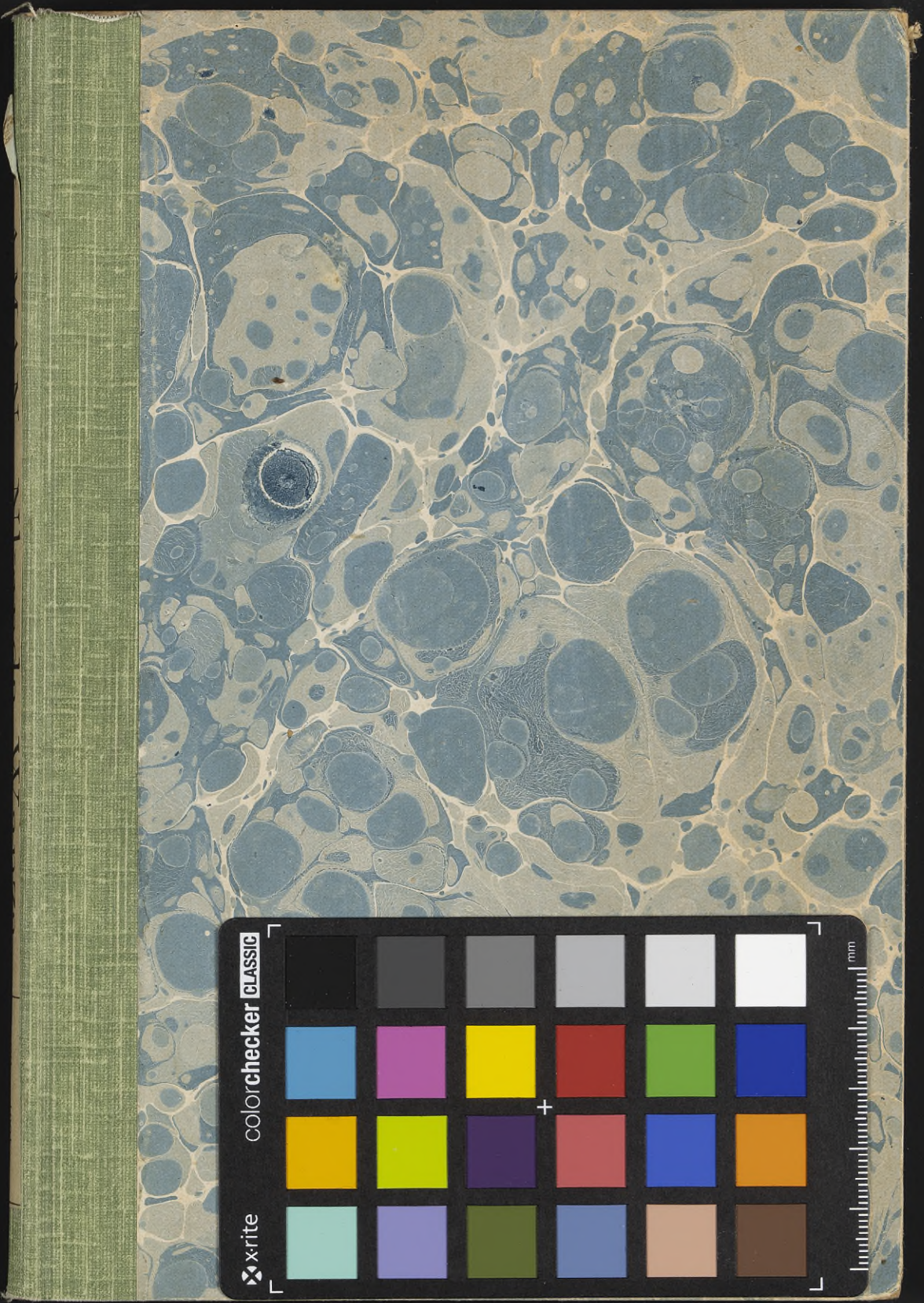

100187780

x-rite colorchecker CLASSIC

x-rite

mm